

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ—ΕΠΙΣΤΗΜΗ—ΚΡΙΤΙΚΗ

1

ΕΛΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗ

ΟΜΠΕΡΕΟΝ

ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ

ΒΙΒΛΙΑΚΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Η. ΚΑΛΕΡΓΗ
ΑΘΗΝΑΙ—ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 22 Β

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

110568

ΜΕΛΕΤΕΣ

10 : 1015

ΕΛΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗ

Ο Μ Π Ε Ρ Ξ Ο Ν

Κ Α Ι

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ

ΒΙΒΛΙΑΚΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ

ΓΕΩΡ. Η. ΚΑΛΕΡΓΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 22^Β

Μ Ε Λ Ε Τ Ε Σ

Χρόνος Α' || Αριθμός 1 || 15 Ιανουαρίου 1929

Τιμή έκαστου τεύχους	Δραχ.	5
Ετησία συνδρομή	Εσωτερικού	100
	Εξωτερικού	2

Σειρά επιστημονικῶν ἔργων
εἰς εἰκοσιτέσσαρα αὐτοτελῆ τεύχη ἑτησίως
ἐκδιδόμενα κατὰ δεκαπενθήμερον.

ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΥΛΗΣ
ΕΛΛΗ ΛΑΜΠΡΙΔΗ

ΕΙΣ ΤΟ ΕΠΟΜΕΝΟΝ :

HENRI BERGSON

Η ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ

Εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς σειρᾶς τῶν «Μελετῶν» προέβημεν ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ παρουσιάσωμεν καὶ εἰς τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστην τὴν παγκόσμιον σύγχρονον πνευματικὴν κίνησιν εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς, καὶ νὰ τὸν καταστήσωμεν ἐνήμερον τῶν μεγάλων ἐκείνων προβλημάτων τὰ ὅποια ἀπασχολοῦν τὸν σημερινὸν ἄνθρωπον.

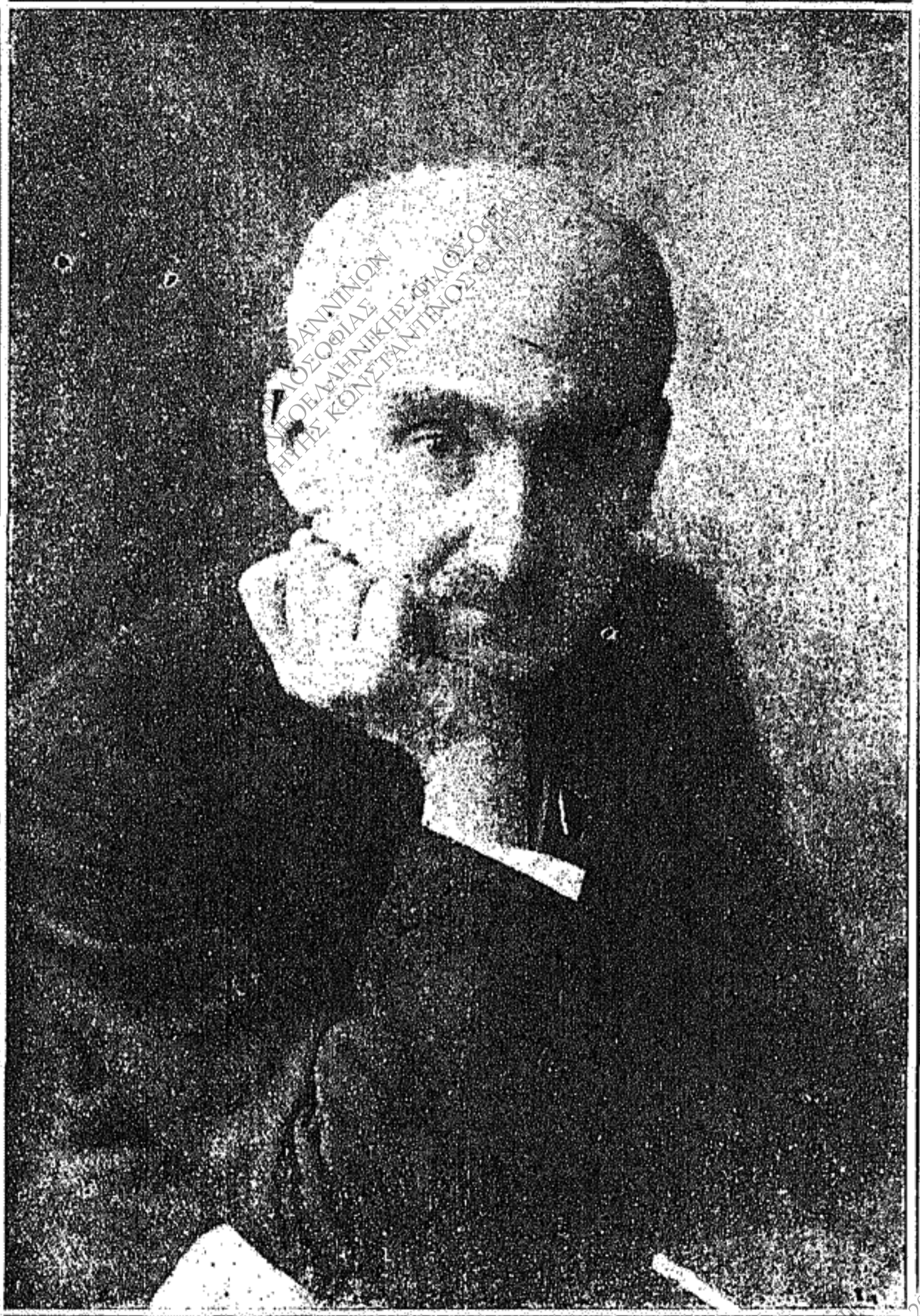
Αἱ ἐν λόγῳ «Μελέτες» ἐκδιδόμεναι ἀνελλιπῶς κατὰ δεκαπενθήμερον εἰς αὐτοτελῆ βιβλία ἕκαστον τῶν ὁποίων θὰ περιέχῃ καὶ μίαν αὐτοτελῆ μελέτην, θὰ προέρχονται ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων ξένων διανοουμένων καὶ ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων Ἑλλήνων συγγραφέων. Ἴνα καταστήσωμεν δὲ αὐτὰς προσιτὰς εἰς ὅλα τὰ βαλάντια, ὄρισάμεν τὴν τιμὴν αὐτῶν εἰς τὸ κατώτατον ὄριον.

Ἡ ὅλη διεύθυνσις καὶ ἐποπτεία ἐπὶ τῆς ὕλης ἀνετέθη εἰς τὴν γνωστὴν ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ καὶ διανοουμένῳ κόσμῳ κ. Ἑλληὺν Δαμπροῖδη.

Γ. Η. ΚΑΛΕΡΓΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

HENRI BERGSON

Ε.Υ.Δ. 101
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ο ΜΠΕΡΞΟΝ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ

Στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ οἱ ἀξιώσεις τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων εἶχαν ξεπέσει στὴ συνείδηση τοῦ μορφωμένου κόσμου. Ἡ ἐπιστήμη ἐδικαίωνε τὰ πόλυτα δόγματά της μὲ τὴν ἐπιτυχία τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, καὶ φαινόταν φυσικὸ νὰ περιμένουμε τὴν τελειωτικὴ λύση σὲ ὅλα τὰ πρὸ γενικὰ καὶ θεωρητικὰ ζητήματα ποὺ εἶχαν ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ἀπασχολήσει τὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τῶν ἴδιων μεθόδων στὰ ζωϊκά, ψυχολογικὰ καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα. Ἡ ἀποκλειστικὴ χρησιμοποίησις τῆς λέξεως φαινόμενα ἔδειχνε καὶ μόνη της τὸ φόβο καὶ τὴ δυσπιστία μπροστὰ σὲ κάθε βεβαίωση ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ξεπεράσει τὸ ἐπίπεδο τῆς σχετικῆς καὶ ἐπιφανειακῆς ταξινόμησις καὶ τὴν πιστοποίησις κανονικῶν σχέσεων ἀνάμεσά τους. Οἱ ψυχολόγοι καὶ οἱ καθηγητὲς τῆς φιλοσοφίας δέχτηκαν δουρικὰ τὴν ἐπικυριαρχία τῆς ἐπιστήμης καὶ προσπάθησαν νὰ ὑψώσουν τὸν κλάδους στὸ ἀξίωμα συνταγμένης ομάδας, ἀντίστοιχης πρὸς τὸ σύνολο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὅσοι ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐξακολουθοῦσαν νὰ ξομπλιάζουν καὶ νὰ ξετελειώνουν τὰ μεγάλα ἰδεαλιστικὰ συστήματα τοῦ γερμανικοῦ ρωμαντισμοῦ (Ἐγγελ, Σέλλιγκ), εἶχαν χάσει τὴν κλωστή ποὺ θὰ τοὺς ὀδηγοῦσε στὸν ἀληθινὸ φιλοσοφικὸ πυρῆνα τους καὶ σώριζαν ἀναπτύξεις, ἐξηγήσεις, τροποποιήσεις καὶ σχόλια σὲ ὄγκο ἀντίστροφα ἀνάλογο πρὸς τὴν πραγματικὴ συμβολὴ στὸν πλουτισμὸ καὶ τὸ βάθισμα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης.

Τέλος ἡ θεωρία τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης πού εἶχε στό με-
ταξὺ φανερωθῆ καὶ πού δὲν μπορούσε νὰ περάσει ἀλογά-
ριαστη γιὰ τὶς συνέπειες πού ἐπέβαλλε σχετικά μὲ κάθε
γενικὴ θεωρία τῆς ζωῆς, ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ πρόχειρες, μη-
χανικὲς συστηματοποιήσεις μὲ κυριώτερη βάση τὴν ἀναλογία
καὶ τὶς συμπερασματικὲς ὑπόθεσεις.

Κάποια ἀόριστη γενικὴ συνείδηση ὅτι ὅσο πιὸ τέλεια
φαινομενικὰ ἐξηγιόταν ἡ ζωὴ, τόσο περισσότερο μικραί-
ναμε ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ οὐσία της, ἐκρουβόταν δειλὰ πίσω
ἀπὸ ὠρισμένους ἐπιφυλάξεις, τῆς ἔλειπε ὅμως ἡ ἀρχικὴ βάση
καὶ ἡ διαλεχτικὴ ἐμπεριστατωμένη ἀπόδειξη. Ἀπλὰ καὶ σί-
γουρα, ὅπως κάθε μεγάλη ἀνακάλυψη, ὁ Μπέρξον ἄγγιξε
τὸν κεντρικὸ μοχλὸ ἀπὸ ὅπου τὸ περήφανο καὶ ψεύτικο
οἰκοδόμημα μπορούσε νὰ ἀποδογυρισθῆ. Σὲ ἀραιὰ διαστή-
ματα ἔβγαξε καὶ ἀπὸ ἓνα βιβλίον πού ὅλο καὶ πιὸ γενικὰ
θεμέλιωνε μιὰ καινούργια κατεύθυνση στὴν ψυχολογία, τὴ
γνωσιολογία, τὴ μεταφυσικὴ. Ἀλλὰ σὰν ἄνθρωπος συνει-
δητὸς τοῦ αἰῶνα μας, ξέροντας καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον
καὶ τὴν τεράστια διάδοση καὶ ἐπιβολὴ τῆς ἐπιστημοφάνειας,
καὶ τὴ λογικὴ βία πού ἀσκεῖ ἐπάνω στό νοῦ, ἀφιερώθηκε
μὲ ἐπιμονὴ καὶ κόπο πρῶτα στὴ λεπτόλογη ἀνασκευὴ ἐκεί-
νων τῶν λαοφιλῶν θεωριῶν ὅσες μπορούσαν νὰ χρησιμέ-
ψουν σὲ ὅποιονδήποτε γιὰ πρόχειρη γελοιοποίησι τῆς συν-
θετικῆς τοῦ θεωρίας. Στὸ δύσκολο αὐτὸ δρόμο τῆς λογικῆς
ἐξέλεγχης δὲ θέλησε κανένας ἀντίπαλός του νὰ τὸν ἀκολου-
θήσει· ὅπως παρατηρεῖ ὅμως ὁ Thibaudet στό βαρὺ καὶ
πλούσιο ἔργο του, ὁ Μπερξονισμός, σὲ τοῦτο μοιάζει ὁ
Μπέρξον μὲ τὸν Πλάτωνα· ἡ θετικὴ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας
τῆς Ἰδέας κατέχει στοὺς διαλόγους του ἓνα ἐλάχιστο μέρος
καὶ τὸ περισσότερο ἀφιερώνεται στὴν ἀντίκρουση τῶν σο-
φιστῶν καὶ τῶν ἄλλων σύγχρονων φιλοσοφικῶν συστημά-

των, τοῦ Ἀναξαγόρα, τῆς Ἐλεατικῆς σχολῆς, τοῦ Ἡράκλειτου. Γι' αὐτὸ καὶ μεῖς θὰ προσέξομε τὸ ἀρνητικὸ καὶ ἀνασκευαστικὸ μέρος τοῦ ἔργου του δίπλα στὸ θετικὸ καὶ δημιουργικόν, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει ὁ περιορισμένος μας χώρος, ἀφοῦ πρῶτα ρίξομε μιὰ ματιὰ στὴ ζωὴ του.

2

Ὁ Μπέρξον γεννήθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1859 ἀπὸ οἰκογένεια Ἑβραιογαλλικὴ, ἴσως μὲ κάποια πολωνικὴ φλέβα. Οἱ σπουδές του ἦταν κανονικὲς καὶ συνεχισμένες· θέλησε στὴν ἀρχὴ νὰ εἰδικευτῆ στὰ μαθηματικὰ καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, καὶ ἐργάστηκε πολλὰ χρόνια ἐπάνω σὲ εἰδικὰ βιολογικὰ ζητήματα· ἡ ἀμείλιχτη ὅμως λογικὴ του δύναμη τοῦ ἔδειχνε στὸ τέλος κάθε κατευθυντήριας γραμμῆς τὴν ἀμφιλογία ἑνὸς ὅρου, τὴ μπερδεμένη ἔννοια, τὴν ἀδικαιολόγητη ἀναλογία· ἔτσι ἔγινε φιλόσοφος καὶ μεταφυσικὸς ἀπὸ ἐσωτερικὴ λογικὴ ἀνάγκη. Ὄταν ἐβγῆκε ἀπὸ τὴν Ἀνώτερη École Normale ἐδίδαξε ἀμέσως φιλοσοφία στὸ Λύκειο Clermont Ferrand. Τὸ 1888 ἐπῆρε τὸ διδαχτορικὸ τίτλο μὲ τὴ διατριβὴ του: «Μελέτη γιὰ τὰ ἄμεσα δεδομένα τῆς συνείδησης», πὺ περιέχει σὰ σὲ σπόρο ὅλη τὴν κατοπινὴ του παραγωγὴ. Ὅχιτὼ χρόνια ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ σπουδὴ ἐντατικὴ, ἔβγαλε τὸ 1896 τὸ δυσκολώτερο ἴσως ἔργο του, «Ἕλη καὶ μνήμη», πὺ πέρασε ἀπαρατήρητο μ' ὄλις τὶς τεράστιες συνέπειες πὺ εἶχε γιὰ τὴν ὀρθόδοξη τότε ψυχολογικὴ θεωρία τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ· χρειάστηκε ἡ προσωπικὴ, ἄμεση προφορικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἴδιου θέματος μὲ τὴ σφικτὴ ἐπιχειρηματολογία του στὸ φιλοσοφικὸ συνέδριο τῆς Γενεύης τὸ 1904, μὲ τὸ χτυπητὸ τίτλο: «Ὁ ψυχοφυσικὸς παραλογισμὸς» γιὰ νὰ τὸ προσέξουν καὶ νὰ συγκινηθοῦν οἱ ἐπίσημοι ψυχολόγοι καὶ νὰ δηλώσουν οἱ πὺ ἐιλικρινεῖς ἀνάμεσά τους πὺς εἶχαν ὡς τότε διδά-

ξει τὸν παραλληλισμὸν μὲ ἡσυχὴ καὶ κοιμισμένη συνείδηση χωρὶς νὰ φανταστοῦν μιὰ τέτοια ἀνατρεπτικὴ πιθανότητα. Στὸ μεταξὺ ὁ Μπερξὸν εἶχε γίνει καθηγητὴς τῆς ἀνώτερης Ecole Normale καὶ τέλος τὸ 1900 τοῦ Collège de France ὅπου ἐδίδαξε τὰ λαμπρότερα χρόνια τῆς πνευματικῆς του ὠριμότητος. Ἡ σχολὴ αὕτη εἶναι ἓνα εἶδος ἐλεύθερο πανεπιστήμιο καὶ μποροῦσε νὰ διαλέξει ἐκεῖ ὅποιο θέμα καὶ σὲ ὅποια σειρά ἢ ἔχταση ἤθελε· φαίνεται πὼς οἱ ἀναλύσεις του ἐπάνω σὲ εἰδικὰ ψυχολογικὰ ζητήματα, ὅπως π.χ. τῆς προσωπικότητος, εἶναι ἀριστουργηματικὲς καὶ οἱ σημειώσεις τῶν ἀκροατῶν του θὰ μᾶς ἦταν πολύτιμες, μὲ ὅλους τοὺς κινδύνους νὰ παρεξηγηθοῦν. Τὸ 1907 βγῆκε τέλος ἡ «Δημιουργικὴ Ἐξέλιξις» ποὺ ἔκανε τὸνομά του πιὸ γνωστὸ καὶ τὰ πρῶτα του ἔργα προσέχτηκαν ἀναδρομικὰ φωτισμένα ἀπ' αὐτὸ. Ἀπὸ τότε κανένα νεώτερο φιλοσοφικὸ σύστημα δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἀγνοήσει τὸν Μπερξονισμόν, καὶ μὲ κάποιον τρόπο πρέπει τὸ καθένα νὰ πάρει στάση ἀπέναντί του· γιὰ ὅποιον ἔχει γνωριστῆ μὲ τὴν κυματιστὴν ταλάντεψιν τῆς ἐπιρροῆς μιᾶς ἰδέας, δὲ θὰ φανῆ παράξενο ὅτι ἴσα—ἴσα τώρα, ὕστερ' ἀπὸ τὴν πρώτη δομὴ τῆς ἐπιτυχίας, ἡ φιλοσοφία τῆς καθέδρας τὸν ἀποκηρύχνει καὶ καμώνεται πὼς ἔχει χειραφετηθῆ ἀπ' αὐτόν· εἶναι φυσικὸ σ' ἓνα μεγάλο καὶ ζωντανὸ σύστημα ποὺ τὰ πιθανά του ξαπλώματα εἶναι ἄπειρα καὶ γιὰ τὴν ὥρα ἀνυπολόγιστα, νὰ βρίσκονται εἴτε φαινομενικὲς ἀντίφρασεις εἴτε ὅροι μὲ διπλὴ σημασίαν· εἶναι ἀκόμη φυσικὸ ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια ν' ἀποδειχθῆ σφαιερὸ ἢ ὄχι ἀρκετὸ τὸ τάδε ἢ τὸ δεῖνα μερικὸ φαινόμενον ποὺ ἐστήριξε ὡς παράδειγμα μιᾶν ἐπιχειρηματολογία. Ἡ γενικὴ ὅμως θεωρία τῆς Μπερξονικῆς μεταφυσικῆς ὅπως διατυπώθηκε στὴ Δημιουργικὴ Ἐξέλιξις ὄχι μόνον δὲν ἔχει ἀκόμα καλὰ κατανοηθῆ ἀπὸ τίς διάφορες

σχολές φιλοσοφικές καὶ μή, ἀλλὰ μένει καὶ ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς της, πού τήν ἔβλαψαν μέ τοὺς λυρικούς τους ἐνθουσιασμούς ὄχι λίγο, ἀνεκμετάλλευτη· ἡ γονιμότητά της ὅμως ἀποδείχτηκε πὼς ἔχει γενικώτερη ἀξία γιὰ τὸ σύγχρονο πολιτισμὸ παρὰ τὰ προϊόντα μιᾶς περιορισμένης φιλοσοφικῆς σχολῆς, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πού ἄρχισε κι' ὅλας νὰ ἔξασκεῖ στὴν τέχνη, τὴ φιλολογία καὶ τὴν κριτική.

Τὸ 1914 ἦταν ἐποχὴ δύο θριάμβων γιὰ τὸ Μπέρξον. Ἐγινε μέλος τῆς Γαλλικῆς ἀκαδημίας καὶ τὰ βιβλία του μπῆκαν στὸν ἀπαγορευτικὸ καὶ ἀφοριστικὸ κατάλογο τοῦ Πάπα, ἀκολουθώντας τὴ μεγάλη παράδοση τῶν περισσότερων Γάλλων σοφῶν. Φέτος ἐπῆρε τὸ βραβεῖο Νόμπελ γιὰ τὴ φιλολογία, περισσότερο σὰν διεθνικὴ πιά καὶ σεβαστὴ προσωπικότητα παρὰ γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ του δημιουργία· καὶ ὅμως ἡ λιτότητα καὶ καθαρότητα τοῦ ὕφους του καθῶς· καὶ ἡ τέλεια προσαρμογὴ τῆς ἐκφραστικῆς δύναμης πρὸς τὸ νόημα πού πασκίζει νὰ μεταδώσει, ἀνυψώνουν τὰ ἔργα του σὲ ἀριστουργήματα καὶ ἀπὸ μόνο τὴ φιλολογικὴν ἀποψη.

Χαρακτηριστικὸ ὄχι τόσο γιὰ τὴ θετικὴ τάση τῆς φιλοσοφίας του, ὅπως θέλησαν οἱ ἰδεαλιστὲς ὀπαδοί του νὰ ὑποστηρίξουν, ὅσο γιὰ τὸ ἀπλόχερο ἀνοιγμά της σὲ ὅλες τὶς πιθανότητες, εἶναι ὅτι δέχτηκε τὸ 1913 νὰ γίνῃ πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας τῶν ψυχικῶν Ἐρευνῶν στὸ Λονδίνο. Ἡ διάλεξη πού ἔδωσε μέ τὴν εὐκαιρία ἐκείνη δείχνει τὸν καθαρὸ νοῦ πού ἐξετάζει ἀπροκατάληπτα μιὰ νέα κατεύθυνση τῆς ἀνθρώπινης ἔρευνας· τὸ θέμα τῆς τηλεπάθειας πού νομιζόταν ὡς τότε ψευτιά ἢ σύμπτωση ἀπὸ τοὺς ἄπιστους, καὶ μυστηριακὴ δύναμη ὑπερανθρώπων πνευμάτων ἀπὸ τοὺς πιστούς της, τὸ φέρνει πολὺ κοντὰ καὶ τὸ

ἀνάγει σὲ ὑποθετικὰς ἀκόμα, ἀλλὰ πιστοποιήσιμες κανονικότητες.

Ὑστερα ἀπὸ τὰ κλασικά του τρία βιβλία ποὺ ἀναφέραμε, ὁ Μπέρξον ἔβγαλε τὴ «Διάρκεια καὶ Ταυτόχρονο» ποὺ εἶναι ἓνα εἶδος ἀπάντησις στὴ θεωρία τοῦ Ἄϊνστάϊν, γιατί πολλοὶ εἶχαν πιστέψει πὼς ἡ θεμελιακὴ ἰδέα τοῦ Μπέρξον ὅτι ὁ χρόνος ἀνήκει στὸ πνεῦμα, εἶναι ἡ ποιτικὴ διαφορὰ του ἀπὸ τὴν ὕλη, ἔχανε κάθε κύρος ἀφοῦ ὁ Ἄϊνστάϊν τὸν πρόσθετε σὰν τέταρτη διάσταση, τέταρτη συντεταγμένη, σὲ τρεῖς χωρητικὰς διαστάσεις ποὺ καθόριζαν ὡς τὴν κίνηση καὶ τὴν ἀπόσταση τῶν ὑλικῶν σωμάτων.

Στὸ μεταξὺ διάφορες ἀνακοινώσεις καὶ διαλέξεις του τυπωμένους σκορπιστὰ σὲ διάφορα περιοδικὰ ἢ σὲ ξένες γλῶσσες, δὲ βρίσκονταν εὐκόλα ἀπὸ ὅσους ἤθελαν ὅλον μαζί νὰ τὸν σπουδάσουν καὶ οἱ φίλοι του τὸν παρακίνησαν νὰ τὶς μαζέψει καὶ νὰ τὶς ἐκδώσει. Στὴ συλλογὴ αὐτὴ ἔδωσε τὸν τίτλο «Πνευματικὴ ἐνέργεια». Γιὰ ὅσους ἔχουν χωνέψει τὰ ἄλλα του ἔργα, οἱ μελέτες αὐτὲς ἔχουν κάπως σχηματοποιημένο χαραχτῆρα, εἶναι σὰν ἀπόσταγμα ἀπὸ τοὺς πλούσιους χυμοὺς τῆς σκέψεως του· συχνὰ ξαναλέει τὰ ἴδια, συχνὰ κι' ὅλας, ἀναγκασμένος ἀπὸ τὴ συντομία τῆς ὥρας, ἀποφεύγει τὴ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση μερικῶν εἰδικῶν ψυχολογικῶν ἢ μεταφυσικῶν προβλημάτων, καὶ τοῦτο δίνει στὸν ἔμπειρο στὴ φιλοσοφία ἀναγνώστη μιὰ στενόχωρη καὶ ἀνικανοποίητη ἐντύπωση. Τὰ προβλήματα τοῦτα δὲν τὰ ξέφυγε ποτὲ ὁ Μπέρξον, ἀλλὰ τὰ χειρίστηκε μὲ ἀληθινὴ μαεστρία καὶ ἀτελείωτην ὑπομονὴν στὰ μεγαλύτερα ἔργα του. Μιὰ γενικὴ ὅμως ἰδέα τῆς φιλοσοφίας του δίνουν καθαρὰ καὶ στὸν ὄχι εἰδικὸ οἱ μελέτες τῆς Πνευματικῆς Ἐνέργειας κι' ἀκόμα μιὰν ἐντύπωση ἀμεσῆς προσωπικῆς ἐπαφῆς καὶ

γοητείας, πού μόνο ἀπὸ τὸ ἀφταστο ὕφος του καὶ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ λιτὴ του χάρη μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ. Ἡ ἐντύπωση αὕτη εἶναι πολύτιμη γιὰ νὰ γνωρίσομε κάπως τὸν ἄνθρωπο πού ἄλλιῶς δὲν ἐκδηλώθηκε στὴ ζωὴ, πού δὲν εἶχε καμιὰ περιπέτεια ἔξω ἀπὸ τὶς ἀγωνίες τῆς σκέψης, καὶ πού συγκέντρωσε καὶ περιώρισε ὅλη τὴ δύναμη τῆς ἀχτινοβολίας πού περιέχει μιὰ μεγάλη προσωπικότητα, στὴ μονόχρωτη ἐνιαία γραμμὴ τῆς σταδιοδρομίας ἐνὸς σοφοῦ, ἀκριβῶς γιὰ νὰ δώσῃ στὰ ἔργα του μεγαλύτερη ἔνταση, στὸν κάθε λόγο του οὐσιαστικώτερο βᾶρος.

Ὁ πόλεμος ὅμως πού λυσσάει γύρω στὸνομά του βρῆκε ἴσα-ἴσα νὰ τοῦ κατηγορήσῃ, πὼς οἱ θεωρίες του ξεγύρισαν σεῦχάριστη ρητορεία καὶ σεῦκολη ἱκανοποίηση τῆς ποιητικῆς διάθεσης ἐνὸς ἀνακατεμένου ἀκροατήριου ἀπὸ κοσμικὲς κυρίες καὶ ἔρασιτέχνες ἀριστοκράτες. Γιὰ ὅποιον μέσ' ἀπὸ τὸ ὕφος ὄχι μόνο νιώθει μὲ τὸ ἐνστιχτό του, ἀλλὰ καὶ λογικὰ συνάγει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ χαραχτήρα, ἡ ἀντίρρηση αὕτη εἶναι ἀστεία καὶ μπορεῖ μόνο νὰ τὴν υἱοθετήσουν ἐκεῖνοι, πού ἐπίτηδες συγκρούβουν τὴ σκέψη τους σὲ φορτωμένα ξερά καὶ περίπλοκα σχέδια γιὰ νὰ σκεπάσουν τὴ γύμνια τῆς δὲν ἔχουν δὰ παρὰ νὰ διαβάσουν μερικὰ κεφάλαια ἀπὸ τὴ «Μελέτη» ἢ τὴν «Ἑλὴ καὶ Μνήμη», γιὰ νὰ τοὺς πονέσει λίγο τὸ κεφάλι, ἂν πρέπει καὶ καλὰ ἡ φιλοσοφία νὰ εἶναι δύσκολη γιὰ νὰ εἶναι σπουδαία. Γιὰ τὸ ἀκροατήριό του δὲν φταίει βέβαια ὁ Μπέρξον· ἂν τὸν εἶχαν διορίσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴ Σορβόνη, ἴσως νὰναγκαζόταν νὰ κάνει σχολαστικὰ πανεπιστημιακὰ μαθήματα τόσο ξένα πρὸς τὴν ἐσώτερη οὐσία τῆς φιλοσοφίας του, ὅσο ἡ γεωγραφία καὶ ἡ ἀνθρωπολογία πού δίδασκε ὁ Κάντ πρὸς τὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λογισμοῦ. Ἴσως ὅμως πάλι θάπρεπε νὰ τὸ γνωρίζομε χάρη στὸ κοσμικὸ καὶ, ὠρισμένως, ἔξυ-

πνο αὐτὸ ἀκροατήριον, πὼς δὲν περίμενε νὰ μάθει ἀπ' αὐτὸν ὠρισμένους τύπους χρήσιμους γιὰ ἐξετάσεις, ἀλλὰ τὸν ἄφηνε λεύτερον νὰ ἐπεξεργάζεται σὲ ζωντανὴ ἐναλλαγὴ καὶ νὰ ξαπλώνει μπροστὰ τους τὴ σκέψη του ἀναλυτικὰ ἐπάνω σὲ ὅσα ζητήματα κινουῦσαν τὸ ἐνδιαφέρον του· τὰ ζητήματα αὐτὰ ἀπὸ διαφορετικὴ καθε φορὰ διεύθυνση ὡδηγοῦσαν ἀσυνείδητα ἢ συνειδητὰ στὸ κεντρικὸ ρεῦμα τῆς θεωρίας του, ἢ καλύτερα τριγύριζαν σὲ πλαστικὸ καὶ φαινομενικὰ ἀκανόνιστο χορὸ τὸ ἀόρατο νοητὸ σημεῖο τοῦ κέντρου τῆς σκέψης του· τοῦτο εἶναι· ἡ ἐσώτερη πνευματικὴ πραγματικότης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ταύτισή της (ὑποθετικὴ γιὰ τὴν ὥρα) μὲ τὴν οὐσίαν τοῦ κόσμου. "Ὡς θυμηθῶμε τοὺς πλούσιους νέους ποὺ τριγύριζαν τὸ Σωκράτη· ὁ ἀπόλυτος αὐτὸς ἠθικιστὴς θὰ τοὺς φαινόταν σίγουρα πολὺ εὐχάριστος σύντροφος, γεμάτος λεπτὴ εἰρωνία καὶ ἐκπληκτικὲς ἐπινόησεις. "Ἔτσι, μόνο ἴσως τὸ κοινὸ ποὺ θὰ διαβάσει τὸ Μπέρξον στὸ μέλλον θὰ ἀντιληφθῆ καθαρὰ τὴ λιτότητα τῆς ἡσυχῆς μετριοφροσύνης του. Σήμερα βλέποντάς τον τριγυρισμένο ἀπ' ὅλες τὶς ἐγκόσμιες καὶ πρόσκαιρες τιμὲς ποὺ δὲν ἔχουν νὰ τοῦ προσθέσουν τίποτα παρὰ τὴν πιθανότητα νὰ παρεξηγηθῆ, εἴμαστε ἀνίκανοι νὰ ξεκρίνομε τὰ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὰ σήμαντα φανερώματά του, ἢ καλύτερα τὸ συνολικὸ καὶ ὀργανικὰ δεμένο φῶς ποὺ ρίχνει σὲ κάθε φανέρωμά του ἡ ἐνιαία πηγὴ τῆς φιλοσοφικῆς οὐσίας του.

Τελειώνοντας τὶς λίγες αὐτὲς προσωπικὲς παρατηρήσεις, ὡς ἀναφέρουμε ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα του· τὸ «Γέλοιο», ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς τῆς θεμελιακῆς του ἰδέας στὴν αἰσθητικὴ· τὴν «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Μεταφυσικὴν» καὶ τὴν «Φιλοσοφικὴν Διαίσθησιν», βαρυσήμαντες μελέτες δημοσιευμέναι στὴν Ἐπιθεώρηση Μεταφυσικῆς καὶ Ἠθικῆς· τὸν πρόλογόν του εἰς τὴν γαλλικὴν

μετάφραση τοῦ Πραγματισμοῦ τοῦ James· περιλήψεις ἀπὸ μαθήματα ποὺ δημοσίεψε ὁ Grivet στὶς «Μελέτες» τοῦ· τὴν «Ἀντίληψη τῆς Ἀλλαγῆς», κ. ἄ.

Ἡ Μπερξονικὴ βιβλιογραφία ποὺ εἶναι ἀτελείωτη ὑποφέρει σήμερα καὶ θὰ ὑποφέρει πολὺν καιρὸν ἀκόμα ἀπὸ τὸν ὑπερβολικὸ συναισθηματικὸ χρωματισμὸ ποὺ δίνει ὁ προσωπικὸς ἐνθουσιασμὸς ἢ ἡ ἔχτρα. Τὸ πιὸ ἀντικειμενικὸ σχετικὰ ἀλλὰ καὶ ἀχρωμο βιβλίον γι' αὐτὸν εἶναι τοῦ Δανοῦ ψυχολόγου Höffding: Ἡ φιλοσοφία τοῦ Μπέρξον. Τοῦ Gillouin, τοῦ Le Roy, τοῦ Réguy καὶ τοῦ Wildon Carr τὰ βιβλία εἶναι ἐνθουσιαστικά, τοῦ J. Benda καὶ τοῦ Hugh Elliot γεμᾶτα ἀπρεπη περιφρόνηση ἢ μῖσος, τοῦ R. Bertlhelot λαμπρὴ φανταχτερὴ εἰρωνεία, λογίκεψη καὶ φιλοσοφικὴ ἐμβάθυνση. Τέλος ὁ Μπερξονισμὸς τοῦ A. Thibaudet, κατάλληλος μόνο γιὰ ὅσους ἔχουν μελετήσει τὸ Μπέρξον λεπτόλογα καὶ τὸν ἔχουν χωνέψει καλὰ, γιὰτὶ οἱ παραλληλισμοὶ ποὺ κάνει ἀνάμεσα στὸ Μπερξονισμὸ καὶ τᾶλλα ἱστορικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τοῦ Ντεκάρτ, Σπινόζα καὶ Λάϊμπνιτς εἶναι ἀρκετὰ παραπλανητικοὶ, καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ πλούσιες καὶ γεμάτες βαθὺ νόημα ἀλλὰ πολλὰς φορὲς ἀκαθόριστες. Ἦν καλύπτει Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ποὺ δὲν ἀποτελεῖται παρὰ ἀπὸ ἄρθρα καὶ πρόχειρες μελέτες, τὴ βρίσκει κανεὶς στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ κ. Παπαλεξάνδρου στὴ μετάφραση ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος τῆς «Δημιουργικῆς Ἐξέλιξης». Ἀπ' αὐτὲς πιὸ ἀξιοσημεῖωτη γιὰ τὴν καθαρὴ καὶ σχεδὸν παιδαγωγικὴ τῆς πρόοδο ἀπὸ τᾶπλά στὰ σύνθετα νομίζω τὴν ἀνακοίνωση τοῦ κ. Καζαντζάκη στὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὁμιλο, ποὺ εἶναι καὶ ἡ μόνη στὴ δημοτικὴ.

Μιὰ παρατήρηση ἀκόμα πρὶν μποῦμε στὴν ἀνάλυσή μας: κατηγορήθηκε συχνὰ ὁ Μπέρξον πὼς μεταχειρίζεται

πολλές εἰκόνες καὶ παραβολές καὶ ἴσως κ' ἑμεῖς ἀκολουθώντας τον θὰ χρειαστοῦμε μερικές. Στὴ φιλοσοφία εἶναι βέβαια ἀσυγχώρητο ν' ἀντικαταστήσεις μιὰν ἔννοια ἢ μιὰ λογικὴ ἀπόδειξη μὲ μιὰ χεροπιαστὴ ζωντινὴ εἰκόνα, γιατί οἱ ὁμοιότητές τους θὰ εἶναι πάντα λιγότερες ἀπὸ τίς διαφορές· ὅταν ὅμως μεταχειρίζεσαι τὴν εἰκόνα καθορίζοντας ἀκριβῶς ὡς πόσο καὶ γιατί τὴ χρειαζέσαι, ἢ γιὰ νὰ σφίξεις ἀπὸ κοντὰ ἓνα νόημα πού ξεφεύγει ἀπὸ τίς χοντρές θηλειές τοῦ λογικοῦ δικτιοῦ, ὅταν ξέρεις ὡς ποιοὸ σημεῖο κάνεις ἐπαγωγὴ καὶ πού ἀρχίζει ἢ σύγκριση, εἶσαι τὸ ἴδιο δικαιολογημένος ὅπως ὁ ἄνθρωπος πού φτάνοντας πεζῆ στὴν ὄχθη ἑνὸς ποταμοῦ, ρίχνεται στὸ κολύμπι γιὰ νὰ τὸν περάσει. Φτάνει νὰ μὴ νομίζει ἐκείνη τὴν ὥρα πὼς περπατάει στὸ νερὸ καὶ κάνει θαύματα. Στὸ λάθος αὐτὸ δὲν πέφτει ὁ Μπέρξον ποτέ.

3

A. Ποιότητα καὶ Ποσοτικὴ Μέτρηση.

Ὁ θρίαμβος τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης δὲ γενήθηκε γιατί πρώτη αὐτὴ χρησιμοποίησε τὴν παρατήρηση καὶ τὸ πείραμα, οὔτε γιατί ξάπλωσε τὸ πεδίο τῆς ἔρευνας· καὶ οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν παρατηρήσει καὶ πειραματιστῆ σὲ ἀρκετὴ ἔχταση. Ἰσα-ἴσα ἢ νεώτερη ἐπιστήμη ἐστένεψε τὴν ἔρευνά της σὲ κεῖνα τὰ σημεῖα ὅπου ὁ ἀριθμὸς μποροῦσε νὰ εἶναι κυρίαρχος. Ἀπὸ ἓνα φαινόμενο διατηρεῖ μόνο τὴν ἀποψη πού ὑπάγεται μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο σὲ ἀριθμητικὴ καθόριση καὶ ἢ σχέση του μὲ ἄλλο φαινόμενο ἔχει γίνε φυσικὸς νόμος ὅταν μιὰ ἀλγεβρικὴ ἐξίσωση μπορεῖ νὰ τὴν παραστήσει. Ἐτσι κάθε ποιότητα στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ κατὰ τὸ ὑπόδειγμά της καὶ στὴ χημεία καὶ ἀκόμα καὶ στὴ βιολογία, ἀφοῦ αὐτὴ ζητάει νὰναγάγει τὰ

φαινόμενά της σὲ χημικά, ἔγινε ποσότητα, τὰ χρώματα καὶ ἡ θερμότητα τόσες καὶ τόσες παλμικὲς κινήσεις, ἡ χημικὴ σύσταση ἀριθμὸς καὶ βάρους τῶν ἀτόμων. Αὐτὸ εἶναι βολικὸ καὶ δικαιολογημένο στὴν ἐπιστήμη ἀφοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προβλέψομε τὴν ἐπανάληψη τῶν ἴδιων φαινομένων καὶ νὰ τὰ ἐκφράσομε μὲ γενικοὺς τύπους.

Τὸ ἰδανικὸ τῆς ποσοτικῆς μέτρησης θεωρήθηκε ἔτσι τὸ μόνο ἐπιστημονικὸ, καὶ ἡ ψυχολογία ποὺ ἤθελε νὰ γίνῃ ἐπιστήμη ἀποφάσισε νὰ τὸ φτάσει κι' αὐτὴ, κινήμενη ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη σκέψη: Οἱ αἰσθησιακὲς ἐντύπώσεις εἶναι ψυχικὰ φαινόμενα, ὅπως τὸ χρῶμα, ὁ ἦχος, ὁ ἠλεκτρισμὸς κτλ. εἶναι φυσικὰ φαινόμενα· βλέπομε πολὺ συχνὰ πὼς τὰ πρῶτα προκαλοῦνται ἀπὸ τὰ δεύτερα, ποὺ εἶναι, θὰ πεῖ ἡ αἰτία τους· τὴν αἰτία αὐτὴ μπορούμε νὰ τὴ μετρήσομε. "Αν γιὰ νὰ κάνομε πιὸ βολικὴ τὴν ἔρευνά μας, ὑποθέσομε πὼς κάθε ψυχικὸ φαινόμενο ἔχει τὴν ἀντίστοιχὴ του αἰτία σὲ κάποιο φαινόμενο τῆς ἄλλης, τῆς φυσικῆς σειρᾶς, καὶ ἂν μετρήσομε τὶς αἰτίες καὶ τὰ πολέσματα, θὰ ἔχομε δύο σειρὲς ἀριθμητικῶν δεδομένων καὶ ἡ ἀντιστοιχία τους θὰ μᾶς δώσει τὴ σχέση τους, ποὺ θὰ κατορθώσομε κάποτε νὰ φέρομε σὲ ἀλγεβρικὴ ἀκρίβεια· καὶ τότε θὰ εἴμαστε κι' ἐμεῖς ἐπιστήμονες καὶ τὰ πορίσματά μας θ' ἄχουν τὸ ἴδιο ἀξίωμα μὲ τῆς φυσικῆς ἢ τῆς ἀστρονομίας. Ἡ σκέψη αὐτὴ δὲν ἔγινε ποτὲ τόσο καθαρὴ καὶ συνειδητὴ, ὅσο τὴν ἐκθέσαμε παραπάνω. Στὴ βάση της ἦταν ἡ ἴδια ὑποθετικὴ γενικοποίηση ποὺ χρησιμεύει σὲ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, ποὺ γίνε-ται ὅμως ἐμπόδιο εὐτὺς μόλις ἡ ὑπόθεση αὐτὴ τῆς ἐργασίας καταντήσῃ δόγμα ἀκίνητο ποὺ νὰ ἀντιτάζεται στὰ νέα διδόμενα τῆς ἐμπειρίας ἀντὶ νὰ ὑποτάσσεται σαυτὰ. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ δυνάμωσε καὶ μιὰ νέα ἀνακάλυψη· βρῆκαν γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα τὴν ἀντικειμενικὴν βάση,

τὴν ὕλικὴν ἀντιστοιχία, θὰ ποῦμε μεῖς, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ποσοτικὴ αὐτὴ μέτρηση. Τὸ νευρικὸ σύστημα εἶναι φυσικὸ βιολογικὸ φαινόμενο καὶ οἱ λειτουργίαι του ἀνάγονται σὲ χημικὲς μετατροπές, μοριακὲς κινήσεις, ἤλεκτρομαγνητικὲς ἐνέργειαι καὶ δὲν ξέρω τί ἄλλο, ὅλα πράγματα ποὺ μετριοῦνται ἢ ποὺ μποροῦν κάποτε νὰ μετρηθοῦν. Ἔτσι, γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἔχομε κι' ὅλας δυὸ σειρὰς φαινομένων ποὺ μετριοῦνται καὶ μποροῦμε βέβαια ἢ θὰ μπορέσομε νὰ διαπιστώσομε τὶς κανονικὲς σχέσεις μεταξύ τους. Ξεχάσαμε στὸ μεταξύ κάτι ἄλλο: πρῶτο πῶς ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς σειρὰς καμιά δὲν εἶναι τὸ ψυχικὸ φαινόμενο τὸ ἴδιο· παλμικὲς δονήσεις τοῦ αἰθέρα καὶ χημικὲς ἀλλοιώσεις τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι καὶ τὰ δυὸ φυσικὰ φαινόμενα καὶ οἱ σχέσεις ἀνάμεσά τους ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τῇ φυσικῇ ἢ τῇ χημείᾳ ἢ βιολογίᾳ ἢ καὶ τὶς τρεῖς, ὅχι ὅμως τὴν ψυχολογία, ἂν ἐτούτῃ εἶναι ἐξέταση καθ'αυτὸ τῆς ψυχικῆς ζωῆς· δεύτερο, πῶς σὲ πολλὰ ἄλλα ψυχικὰ φαινόμενα, σκέψη, θύμηση, πόθο, ἔχομε μόνο τῇ μιᾷ σειρᾷ τῶν ἀριθμῶν, δηλ. τὴν νευρικὴ ἐνέργεια, χωρὶς αἰτία ἢ ἀντιστοιχία, στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον· καὶ τρίτο καὶ σπουδαιότερο, πῶς γιὰ νὰ μετρηθῇ τὸ ψυχικὸ φαινόμενο τὸ ἴδιο μᾶς λείπει τὸ κυριότερο, ἢ ἐνιαία μονάδα τῆς μέτρησης. Ὅχι μόνο ἀνάμεσα στὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἄλλης λογῆς, π.χ. στὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή δὲν μποροῦμε νὰ κάνομε καμιά ποσοτικὴ σύγκριση, νὰ ποῦμε ἂν ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ κόκκινο αὐτὸ χαλὶ εἶναι μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπὸ τὸν ἦχον τοῦ λά, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸ ἴδιο πεδίο, στὴν ἴδια τὴν ὄραση δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσομε τέτοιαι ποσοτικὲς σχέσεις. Δὲ λέμε ὅμως πῶς κόκκινο, δυνατώτερος ἦχος, ἀρμυρότερο φαῖ; Ἡ ψυχολογία δὲν ξεχωρίζει δίπλα στὴν ποιότητα, καὶ ἐνταση ἢ ποσότητα τῶν αἰσθημάτων; Μιὰ στιγμή θὰ

δοῦμε ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ γλωσσικὴ μονάχα αὕτη χορήση. Πῶς μποροῦμε ὅμως νὰ ὀρίσομε ἂν τὸ χαλὶ αὐτὸ εἶναι δυό, τρεῖς ἢ $4\frac{1}{2}$ φορές πιὸ κόκκινο ἀπὸ τὸ ἄλλο; ἢ ὅτι τὸ φαῖ σήμερα εἶναι μισὸ πιὸ ἄρμυρὸ ἀπὸ τὸ χτεσινόν; Μά, ἀπὸ τὸ ἀλάτι ποὺ ἔβαλε ἡ μαγείρισσα. Πολὺ ὠραῖα· ἄς προσέξομε μόνο ὅτι τώρα πιά δὲ συγκρίνομε δυὸ ἄμεσες ἐντύπώσεις τῆς γέψης μας, ἀλλὰ δυὸ γεγονότα ποὺ ξέρομε ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον· ἡ γνώση αὕτη ἐπηρέασε τὴν παρατήρηση τοῦ ἑαυτοῦ μας γιατί στὴν πραχτικὴ ζωὴ μᾶς δίνεται συχνότερα ἢ εὐκαιρία νὰ προσέξομε τί κάνει ἡ μαγείρισσα, παρὰ πόση διαφορὰ ἔχει ἡ σημερινή μας ἐντύπωση ἀπὸ τὴ χτεσινή. Ἀφήνω ποὺ τὴ χτεσινὴ ἐντύπωση δὲν τὴν ἔχω πιά παρὰ μόνο μὲ τὴν πολὺ παρὰξενη μορφὴ τῆς θύμησης, ποὺ εἶναι μαζὶ κάτι τωρινὸ καὶ περασμένο, καὶ ποὺ ποτὲ, μὰ ποτὲ πιά δὲ θὰ μπορέσω νὰ βάλω πλάϊ—πλάϊ μὲ τὸ πρότυπό της, οὔτε μὲ κάθε ἄλλη θύμηση τοῦ ἴδιου πράγματος (ὄχι τοῦ ἴδιου ψυχικοῦ φαινόμενου) ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχα ἀπὸ χτὲς ὡς σήμερα ἢ ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχω ἀκόμα ὡς νὰ πεθάνω. Γιὰ νὰ μετρήσω ὅμως ὄχι πιά τὸ ἀλάτι, οὔτε τὰ ποτήρια νερὸ ποὺ ἀναγκάστηκα νὰ πιῶ, ἀλλὰ τὶς δυὸ αἰσθησιακὲς μου ἐντύπώσεις τῆ μιᾶ μὲ τὴν ἄλλη κατευθεῖα, θ'ἄπρεπε νὰ ἔχω μιὰ γευστικὴ ἐντύπωση τοῦ ἄρμυροῦ, ὅσο θέλετε δυνατὴ ἢ ἀδύνατη, ποὺ νὰ μοῦ χρησιμέβει σὰν μονάδα, ποὺ νὰ χωράει σὲ μιὰν ἄλλη δυό, τρεῖς ἢ τέσσερες ἢ μισὴ φορά, ποὺ νὰ μένει πάντα ἴδια μὲ τὸν ἑαυτὸ της καὶ νὰ μπορῶ νὰ τὴν προκαλέσω ὅποτε θέλω, ὅπως βγάζω τὴ ζυγαριὰ ἀπὸ τὸ ντουλάπι. Εἶναι φανερὸ πῶς μιὰ τέτοια αἰσθησις οὔτε ὑπάρχει οὔτε μπορεῖ ποτὲ νὰ ὑπάρξει σὰν ξεχωριστὸ φαινόμενο στὴν ψυχολογία· μποροῦμε ἴσως μὲ τὴν ἀνάλυση νὰ τὴν ἀφαιρέσομε, ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἀνάλυση εἶναι μόνο νοητὴ καὶ ὄχι ἐχτελεστὴ

καὶ δὲν ἔχει καμιά δικαιολογία οὔτε πραχτικὸ ἀποτέλεσμα.

Λέγοντας λοιπὸν δυνατότερη αἴσθησις (ἀρμυράδα, ἦχος, πόνος κτλ.) ἐννοῶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰκόλουθα δυὸ πράγματα: εἴτε μεταφέρω καταχρηστικὰ τὶς ποσότητες τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν πού ξέρω, ἀπὸ ἄλλη γνώσις καὶ ἐμπειρία, στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ψυχικοῦ φαινόμενου· εἴτε π'αφασέρομαι ἀπὸ μιὰ ποιοτικὴ διαφορὰ τῆς αἴσθησις. Ἡ ποιοτικὴ αὐτὴ διαφορὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅλο καὶ μεγαλύτερο ξάπλωμα τῆς ἐπίδρασις τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ σὲ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἔτσι πού πρῶτα οἱ κοντινὲς περιφέρειες, ὕστερα ὅλο καὶ μακρυνότερες ἐπηρεάζονται, ὥσπου δὲ μένει πιά οὔτε μόνον πού νὰ μὴν κραδαίνεται ἀπὸ συμμετοχὴ στὸν ἐρεθισμὸ αὐτό· καὶ ψυχικὰ τότε στὴν ἀρχὴ ἓνα μέρος τῆς προσοχῆς μου, ὕστερα ὅλη μου ἡ ψυχικὴ δύναμις μακραίνει ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀπασχόλησις καὶ συγκεντρώνεται ὅλη σὲκεῖνο τὸ σημεῖο, πληθαίνοντάς το ὥσπου πιάνει ὅλο τὸν ψυχικὸ καὶ σωματικὸ ὄργανισμό. Τοῦτο δὲν εἶναι πιά ποσοτικὴ αὐξηση μιᾶς αἴσθησις, ἀλλὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ τῆς ἀπὸ τὴν πληθώρα ὄλων τῶν ἄλλων ἐπίπεδων πού ἐπηρεάζει. Ἡ πληθώρα αὐτὴ δὲ μετριέται, ἀλλὰ τὰ μέλη τῆς διαπερνιοῦνται ἀμοιβαῖα καὶ ἀποτελοῦν ἓνα ἀξεχώριστο ποιοτικὸ σύνολο.

Προχωρώντας ἀπ' ἔξω πρὸς τὰ μέσα, ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἐρεθισμὸ πρὸς τὴν αἰσθησιακὴ ἐντύπωσις, εἶδαμε πόσο ἀπροσμέτρητη εἶναι τούτη μὲ ποσοτικὰ συστήματα καὶ ἀριθμητικὲς ἐξίσωσις. Ἄν ξεκινήσομε τώρα ἀνάποδα, ἀπὸ τὸ ψυχικὸ φαινόμενο τὸ ἴδιο, τί θὰ βροῦμε; Κ' ἔδῳ δὲν ἔχομε ἀνάγκη νὰ περιοριστοῦμε σὲ τόσο ἐξωτερικὰ καὶ σχετικὰ ἀδιάφορα, οὔδέτερα ψυχικὰ φαινόμενα σὰν τὴν αἴσθησις· μποροῦμε νὰ πάρομε καὶ συναισθήματα, χαρὰ ἢ πόνος, καὶ ἀνώτερες λογικὲς λειτουργίαι καὶ θύμησις καὶ

βουλευτικῆς ὁρμῆς. Γιατὶ ἂν παρατηρήσομε προσεχτικὰ τὸν ἑαυτὸ μας, τὴ συνειδητὴ ἐμπειρία μας—καὶ ἡ αὐτοπαρατήρηση εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα μέσα ποὺ συσταίνει καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ λεγόμενὴ ψυχολογία, μόνο ποὺ δὲν ξέρει νὰ τὸ μεταχειριστῆ—θὰ νιώσομε πρῶτ' ἀπ' ὅλα πῶς σὲ ὅποια στιγμή τὴ σταματήσομε κάπως τεχνητὰ, προσπαθώντας νὰ πιάσομε τὸ φευγαλέο ρυθμὸ τῆς, ἡ κατάστασις ποὺ μᾶς παρουσιάζεται εἶναι ἑνιαία καὶ ἀπλή, ἀποτελεῖ ἓνα ὀργανικὸ σύνολο, καὶ κάθε χωρισμός, κάθε διαίρεσις ἢ ἀφαίρεσις ποὺ ὁ νοῦς μπορεῖ νὰ φέρει ἐκεῖ μέσα εἶναι κάτι τεχνητὸ καὶ ἀνυπόστατο, δὲν ἔχει πραγματικότητα.

Λένε συχνὰ πῶς καὶ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἔτσι προχωρεῖ, πῶς τὰ ἄτομα ἢ τὰ στοιχεῖα ἢ τὰ ἠλεκτρόνια δὲ βρίσκονται ποτὲ χωρισμένα καὶ μοναχὰ τους σὲ καθαρότητα καὶ ἀφαίρεσις, μὰ τὰ ὑποθέτομε γιὰ τεχνικοὺς λόγους ἐργασίας κ' ἐξακρίβωσις. Ἡ διαφορὰ ὅμως εἶναι πῶς ἴσα ἴσα μόνο τεχνικοὶ λόγοι ἐμποδίζουν τὴν πραχτικὴν ἀπομόνωσιν τῶν φυσικῶν στοιχείων ἢ μονάδων καὶ πῶς πραχτικῆς τελειοποιήσεως μᾶς φέρνουν ὅλο καὶ πιὸ κοντὰ σὲ μιὰ πραγματικὴν κατόρθωσιν· θεωρητικὰ, στὸ τελικὸ σημεῖο τῆς πρόοδος βρίσκεται ἡ ἐπιτυχία, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὴ φτάσομε ποτέ. Στὸ ψυχικὸ ἐπίπεδο, ἡ ἐπιτυχία τούτη ὄχι μόνο εἶναι ἀδύνατη, ἀλλὰ παράλογη καὶ ἀνοήτως, ἀκόμα χειρότερα, ἀχρηστὴ· ἂν ξεχωρίζαμε κάποτε ἓνα ψυχικὸ φαινόμενο καθαρὰ ἀπομονωμένο, θὰ καταστρέφαμε τὴν ψυχικὴν ζωντανὴν ἐνότητα ἀπ' ὅπου θὰ τὸ εἶχαμε ξεχωρίσει· τὴν ἴδια ψυχικὴν ἐνότητα δὲ θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ τὴν ξαναφτιάξομε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποῦ ἦταν ἀποτελεσμένη καὶ πρὶν· κ' ἔτσι δὲ θὰ μαθαίναμε ποτὲ πῶς μπῆκε καὶ πῶς συνδέθηκε μὲ τ' ἄλλα τὸ ἀπομονωμένο στοιχεῖο, ἢ ἀψυχὴ ἀφαίρεσίς του θὰ μᾶς ἦταν ἀχρηστὴ.

Ξέρω καλά πώς όλα αυτά μοιάζουν με σοφιστείες· δὲν ἐπρόστεσα γιατί ἡ νοητὴ ἀνάλυση εἶναι ἀσκοπη στὸ ψυχικὸ φαινόμενο. Ὁ νοῦς ἐξετάζει μιὰ ψυχικὴ κατάσταση μόνο ὑστερώτερα, ἀφοῦ ἔχει φανερωθῆ στὸ σύνολό της. Ὁ χρόνος ποὺ πέρασε, ἄς εἶναι καὶ δευτερόλεπτο, ἔχει ἀλλάξει τὴ σύστασή της, ἔχει προστέσει κάτι ποὺ δέθηκε ὀργανικὰ μαζί της καὶ τὴν ἀλλάξε ὅλη. Ποτὲ πιά, στὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα, δὲ θὰ βρεθῶ μπρὸς σαυτό τὸ γραφεῖο ἀκριβῶς ὅπως ἤμουν πρὶν γράψω τὴν περασμένη σελίδα, οὔτε ὁ ἀναγνώστης μου πρὶν τὴ διαβάσει· κάτι, ὅσο καὶ ἀνυπολόγιστα μικρό, ἔχει προστεθῆ μέσα μας καὶ καμιὰ ἐγχείρηση δὲν μπορεῖ πιά νὰ μᾶς τὸ βγάλει. Ὅσο κι' ἂν ξεχάσω τέλεια τὴν περασμένη στιγμή, ὅσο κι' ἂν ἡ στενοχώρια της ἢ ἡ χαρὰ της ἀντικατασταθῆ πλέρια μὲ κάτι ἄλλο, ἄφησε πάντα μιὰν ἀπήχηση στὶς ἄλλες ψυχικὲς μου κατάστασες, ἐχρωμάτισε μὲ διαφορετικὸ τρόπο ὄχι μόνο κάθε μελλούμενη θέση μου ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴν περασμένη ζωὴ μου ποὺ δὲν μπορῶ πιά νὰ φανταστῶ σὰ νὰ μὴν εἶχε ὑπάρξει ἡ ὠρισμένη ἐκείνη στιγμή. Ἡ ἄμεση παρατήρηση ἐπάνω στὸν ἑαυτὸ μας μᾶς λέει πὼς κάθε αἴσθημά μας, κάθε ἐντύπωση, κάθε τέτοια τομὴ ποὺ ἀποχωρίζομε κάπως τεχνητὰ ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ροὴ τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς, εἶναι μία καὶ ἀναντικατάστατη, πὼς ποτὲ πιά δὲ θὰ ξανάρθει. Ἐνα πράμα ὅταν τὸ ξαναβλέπομε δὲ μᾶς κάνει πιά τὴν ἴδια ἐντύπωση ὅπως τὴν πρώτη φορὰ· μεταξύ μας βρίσκεται ἀκριβῶς ἡ πρώτη ἐντύπωση καὶ ὁ καιρὸς ποὺ πέρασε ἀπὸ τότε. «Πότε θὰ ξαναγίνεις ὅπως ἦσουν τὴν πρώτη μέρα ποὺ κατέβηκες ἀπὸ τὸ βαπόρι;» μὲ ρώτησε κάποτε μὲ ἀφέλεια ἓνα κοριτσάκι ποὺ εἶχα γνωρίσει σὲ κάποιαν ἐξοχὴ, λίγες ἐβδομάδες πρὶν. «Ποτέ» τῆς ἀπάντησα, καὶ ἡ λύπη ποὺ ζωγραφίστηκε στὸ πρόσωπό της

συμβολίζει ὅλη τὴ λαχτάρα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς πρὸς τὸ μοναδικό, ἐκεῖνο πὺν παρουσιάστηκε μόνο γιὰ μιὰ φορὰ, πὺν ὅ,τι κ' ἂν ἦταν, δὲ θὰ ξαναφανῆ ποτέ. Ἴσως τὸ ἐνδιαφέρον πὺν παρουσιάζει ἡ ἱστορία νὰ βρίσκεται ἀκριβῶς στὴ λαχτάρα ἐτούτη καὶ ὄχι στὴ διαπίστωση κοινωνικῶν νόμων.

Μ' ἓνα λόγο, καθέννας γνωρίζει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του αὐτὴ τὴν ἀλήθεια· συγκρίνετε τὶς πρῶτες στιγμὲς μιᾶς ἀναμονῆς μὲ τὶς τελευταῖες, τὴν ὄρχῃ μιᾶς ἐκδρομῆς μὲ τὸ γυρισμό της, ἀπλούστερα, τὴν πρώτη γουλιὰ ἀπὸ ἓνα καυτὸ φλυτζάνι τσαΐ μὲ τὴ δεύτερη. Ὁ Μπέρξον συνειθίζει ἓνα ἄλλο παράδειγμα· ρίχνει ἓνα κομάτι ζάχαρι σ' ἓνα ποτήρι νερὸ καὶ ὡς νὰ λυῶσει δείχνει στοὺς ἀκροατές του πόσο αὐτὸς ὁ ἴδιος ἄλλαξε ποιοτικὰ ὅσο κ' ἐκεῖνοι· ὁ χρόνος πὺν πέρασε ὄγκωσε τὸ περασμένο τους ἐγὼ καὶ ἡ τομὴ πὺν μποροῦν τώρα νὰ κάνουν στὴν ψυχικὴ τους ροὴ θὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ὅπως σὲ κανένα σημεῖο ἐνὸς κώνου δὲν μπορεῖ ἡ τομὴ ἀκριβῶς νὰ συμπέσει μὲ μιὰν ἄλλη, ὅσο καὶ κοντὰ νὰ ὑποθέσουμε τὰ σημεῖα αὐτά.

Ἄν τώρα ἡ αἰσθησιακὴ ἐντύπωση ἀπὸ ἓνα, τὸν ἴδιο ἐξωτερικὸ ἐρεθισμὸ δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ ξαναγεννηθῆ ἀκριβῶς, πόσο λιγότερο μποροῦμε ποσοτικὰ νὰ συγκρίνομε διάφορες ψυχικὲς κατάστασεις καὶ διάφορες πνευματικὲς ἢ βουλευτικὲς ἐνέργειες. Τὰ πράματα πὺν σκεπάζομε μὲ τὴ λέξη χαρὰ ἢ λύπη εἶναι τόσο διαφορετικὰ πὺν θεωροῦμε ἀμέσως παραλογισμὸ νὰ συγκρίνομε τὴν πικράδα τοῦ κινήνου μὲ τὸν πονόδοντο, μιὰ κακὴ εἶδηση μὲ τὴ γενετησιακὴ ἀπόλαψη, τὴν ἱκανοποίηση ἀπὸ τὸ γέλοιο ἐνὸς παιδιοῦ μὲ ἓνα φιλολογικὸ θρίαμβο ἢ ἓνα σκάνταλο.

Κάθε ψυχικὴ κατάσταση ἔχει τὴ δικὴ της ποιότητα, ἀσύγκριτη καὶ ἀπροσμέτρητη μὲ κάθε ἄλλη· ὑπάρχουν ἀπει-

ρες ποιότητες. Ὁ ποσοτικὸς καθορισμὸς μιᾶς ψυχικῆς κατάστασης εἶναι ἀδύνατος, καὶ ἀχρηστος γιὰ τὴ συγκρούσει τὴν ἀληθινὴ οὐσία τοῦ ψυχικοῦ φαινόμενου. Νὰ τὸ θετικὸ, ἂν καὶ ἀκόμα φτωχὸ συμπέρασμα ποὺ μᾶς ἔβγαλε ἡ ψυχολογικὴ παρατήρηση. "Ἄν τὶς περισσότερες φρονεῖς μιλοῦμε σὰν νὰ εἶχαν τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἔνταση καὶ ποσό, αὐτὸ συμβαίνει γιὰ τὸ νοῦς καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι γυρισμένα πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὰ φαινόμενα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν μιὰ πρακτικὴ ἐπέμβαση καὶ ποὺ δέχονται μέτρηση καὶ ἀναγωγὴ σὲ ἀριθμητικὰς ἐξίσεις, καὶ ἀκόμα γιὰ τὴν πάλι ἀπὸ πρακτικὰς ἀνάγκες, συμφέρει στὴ γλῶσσα νὰ συμαζεύει σὲ μιὰ λέξη, σέναν ὅρο (κάθε λέξη εἶναι γενικὴ ἔννοια) καὶ τὴν ποὺ χοντρικὰ μοιάζει μὲ κάτι ἄλλο, καὶ τὴν ποὺ προκαλεῖ μιὰν ὅμοιαν ἀντίδραση. "Ἐτσι ἐξηγιέται καὶ γιὰ τὸ οἰσθησιακὰς ἐντύπώσεις ποὺ χρησιμεύουν περισσότερο στὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ κατατοπιστῇ στὸν ἐξωτερικὸν κόσμο, οἱ ὀπτικὰς, πῆραν ἀρκετὴ ποιοτικὴ διαφοροποίηση στὶς ὀνομασίες τους (χρῶματα καὶ σχήματα), ἐνῶ οἱ ὀσφραντικὰς δὲν ἔχουν καθόλου λέξεις γιὰ δεῖχτες, καὶ τὰ συναισθηματικὰ, ποὺ κατέχουν τὴν σπουδαιότερη θέσιν στὴν ἐξέλιξη μιᾶς ζωῆς, κατατάσσονται κοινὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὶς δύο γενικὰς ταμπέλες, χαρὰ ἢ λύπη.

Εἶδαμε ἀκόμη πῶς τὴν ποιοτικὴν αὐτὴν διαφορὰ τὴν ὀρίζουν δύο παράγοντες: α) ἡ πληθώρα τῶν νευρικῶν στοιχείων ποὺ ἐπηρεάζεται καὶ τὴν ποὺ ψυχικῶν ἐνεργειῶν (προσοχῆς, θέλησης, θυμῆς) ποὺ συμμετέχουν διαποτίζοντας ὀργανικὰ ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ β) ὁ χρόνος ποὺ περιᾶ καὶ φουσκώνει τὸ κύμα τῆς ἀδιάκοπης ψυχικῆς ροῆς, προχώρημα ποὺ δὲ γυρίζει πίσω, ἀδύνατο νὰ ἀναποδογυριστῇ, καὶ δημιουργικὸ. Ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου ἐπαιξε σπουδαῖο μέρος στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ ὁ Μπέρξον ξεχωρίζει μέσα στὴν λέξη δύο ἔννοιες ποὺ οἱ φι-

λόσοφοι καὶ ἡ κοινὴ λογικὴ χρῆσις πέρνουν ἔξεχώριστα πότε τὴ μιὰ καὶ πότε τὴν ἄλλη καὶ δημιουργοῦν ἔτσι ἀντίφασες καὶ μπερδέματα.

B. Χρόνος καὶ "Ἐχτασι

Ἐξετάζοντας τὰ πράγματα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου ἡ ἐπιστήμη δὲν τὰ παίρνει ὅπως εἶναι, σὺν περιστάσεις καὶ τὴ θέσι τὴ σχετικὴ μετὰ ἄλλα πράγματα γύρω τους, ὅπου βρίσκονται. Κυριολεκτικῶς, κάθε σημεῖο τῆς ὕλης δέχεται καὶ ἀποστέλνει ἐπίδρασεις σὲ ὅλα καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα σημεῖα. Στὸ σύστημα αὐτὸ τῶν ἀλληλοεπιδράσεων ἡ ἐπιστήμη ξεκόβει ἄλλα στενότερα συστήματα καὶ ἐξετάζει κάθε φορὰ τίς κινήσεις καὶ τίς ἐνέργειες ποὺ γίνονται μέσα στὸ ξεχωριστὸ σύστημα ποὺ ἔχει μπροστά της· μέσα σαυτὸ πάλι ξεκρίνει χωριστὰ σώματα, κινημένα ἀπὸ τὴν ἀμεση ἐμπειρία ποὺ μᾶς γάνει νὰ χωρίζομε ἓνα ὠρισμένο σύνολο αἰσθημάτων ἀπὸ κάθε ἄλλο· τὰ αἰσθήματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ σῶμα μας, καὶ τὸ σῶμα μας εἶναι τὸ ἀρχικὸ πρότυπο ὅλων τῶν ἄλλων σωμάτων.

Γιὰ νὰ διαπιστώσει νόμους, ἡ ἐπιστήμη χρειάζεται ὠρισμένες γενικὲς προϋπόθεσις, πὼς ὠρισμένοι ὅροι μποροῦν νὰ ἀλλαχθοῦν χωρὶς νὰ ἀναποδογυριστῇ τὸ κῦρος τῶν κανονικῶν σχέσεων, πὼς τὰ σώματα δηλ. μποροῦν νὰ ἀλλάξουν τόπο, φτάνει μόνο νὰ κρατήσουν τὴν ἴδια σχετικὴ ἀπόστασι, χωρὶς νὰ φερθοῦν ἀλλιῶς τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ τάδε ἢ δεῖνα ἐνέργεια θὰ γίνει ἀπάνω τους. Ὁ χῶρος ἔτσι γίνεται ἓνα ἀόριστο οὐδέτερο κοινὸ πλαίσιο, ἀδειανὸ ἀπὸ κάθε ἰδιότητα, (ἴσως γιὰ τὰ ζῶα μετὰ ἰσχυρὴ αἴσθησι τῆς κατεύθυνσις, ὁ χῶρος θὰ ἔχει ποιότητες ποὺ δὲ μπορούμε νὰ μαντέψομε) ὅπου κάθε σημεῖο του, καὶ τέλος κάθε πρᾶμα ἐφόσο κατέχει ὠρισμένα σημεῖα του, μπορεῖ νὰ

συναλλαχτῆ με κάθε ἄλλο. Ἡ ἀλλαγή αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει παρὰ μετὴν κίνηση καὶ ἡ κίνηση χρειάζεται γιὰ νὰ ἐχτελεστῆ, κάποιο χρονικὸ διάστημα. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα εἶδαμε πὼς γιὰ τὴν ψυχολογικὴ ἐμπειρία εἶναι κάτι θεϊκὸ καὶ πὼς δημιουργεῖ κάτι ποὺ εἶναι ἀδύνατο ποτὲ νὰ ξεγίνει. Γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ μαζὴ τὴν ἀποψη, τὸ χρονικὸ διάστημα δὲν ὑπάρχει, ὁ χρόνος ἀλλάζεται τόσο εὐκόλα ὅσο καὶ ὁ τόπος, μιὰ κίνηση μπορεῖ νὰ ξεγίνει ἐφόσο ἐχτελεστῆ ἢ ἀντίστροφῆ της, καὶ κάθε στιγμή μπορεῖ νὰ ὑποτεθῆ πὼς μεταφέρθηκε σὲ κάθε ἄλλη στιγμή χωρὶς ν' ἀλλάξουν οἱ φυσικοὶ νόμοι. Γιὰ τὴ φύση, γιὰ τὴν ὕλη, κάθε ἀποψη, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὅλες τὶς ταυτόχρονες σχέσεις καὶ λειτουργίες, μπορεῖ νὰ μεταφερθῆ σὲ ὁποιοδήποτε χρονικὸ σημεῖο, κάθε γενικὴ ἢ εἰδικὴ λοιπὸν περίπτωση εἶναι παρὸν· περασμένα γιὰ τὴν ὕλη δὲν ὑπάρχουν, καὶ ἂν λέμε πὼς ἓνα κομάτι τῆς ὕλης διατηρεῖ τὰ χνάρια μιᾶς παλιᾶς ἐπίδρασης, τὰ περασμένα αὐτὰ ὑπάρχουν μόνο γιὰ τὴ συνείδηση ποὺ τὰ νιώθει. Ἐάν στοχαστοῦμε τὴν ἀποψη αὐτὴ τῆς ἐπιστήμης γιὰ τὴν ὕλη καὶ τὴν ἔχταση ὡς τὶς τελευταῖες καὶ ἀκρότατες συνέπειες της, θὰ φτάσομε στὸ λογικότατο συμπέρασμα τοῦ Ντεκάρτ, πὼς δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως κανένας λόγος νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, πὼς ἐπομένως κάθε στιγμή πεθαίνει καὶ ξαναγενιέται ἀπὸ δωρισμένη χάρη τοῦ Θεοῦ.

Νὰ λοιπὸν οἱ δυὸ ἀντιφατικὲς ἔννοιες τοῦ χρόνου ἢ μιὰ ἀπέναντι στὴν ἄλλη. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ ἄχρωμος, χωρὶς ποιότητες, ἀναποδογυριστὸς χρόνος τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ δημιουργικὸς χρόνος τῆς ἐσωτερικῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας, ποὺ μόνο αὐτὸς φτιάνει ποιοτικὲς διαφορές, ποὺ ἂν τὸν ἀλλάξεις, ἀλλάξεις μαζὶ καὶ τὴν οὐσία τοῦ φαινομένου ποὺ ἐξετάζεις, τὸ χάνεις λοιπὸν μέσ' ἀπὸ τὰ

χέρια σου κ' ἔχεις μπροστά σου ξαφνικὰ ἓνα ἄλλο, ποι-
τικὰ διαφορετικό. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ εἶναι ὁ χρόνος;
Γιὰ τὸ Μπέρξον μονάχα ὁ δεύτερος· ὁ ἄλλος ἔχει ἀπλού-
στατα πάρει ὅλες τὶς ιδιότητες τοῦ χώρου, εἶναι ἡ ἔννοια
τοῦ τόπου μασκαρεμένη με ἄλλο ὄνομα. Γιὰ τὴ φυσικὴ
ἐξέταση μιᾶς κίνησης, φτάνουν ἀλήθεια τὰ δυὸ τοπικὰ ση-
μεῖα τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους· ἂν στὸ μεταξύ καταστρά-
φηκε καὶ ξαναγεννήθηκε ὁ κόσμος, τῆς εἶναι ἀδιάφορο· ἂν
ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὰ μεταξύ, θὰ κυτάξει πάλι τὸ σῶμα ποὺ
κινιέται σὲ ἓνα, δύο, ἢ χίλια σημεῖα ἀνάμεσα στὸ ἀρχικὸ
καὶ τὸ τέλει· χίλια σημεῖα ὅμως ἢ κ' ἓνα δισεκατομμύριο,
δὲν κάνουν οὔτε τὴ μικρότερη γραμμὴ καὶ χιλιάδες θέσεις
τοῦ ἴδιου ἀντικείμενου δὲν κάνουν οὔτε τὴν παραμικρό-
τερη κίνηση. Τὸ ἀνάμεσα διάστημα ὅσο μικρὸ κι' ἂν εἶναι
θὰ μένει πάντα ἀγεφύρωτο χάσμα, καὶ σαυτὴ τὴν ἔννοια
τοῦ χρόνου στηρίζονται τὰρχαῖα σοφίσματα τοῦ Ζήγωνα·
καὶ μαυτὴ τὴν ἔννοια εἶναι ἀναντίρρητα.

Ψυχολογικὰ ὅμως καὶ ἴσως, ὅπως θὰ δοῦμε, μεταφυ-
σικά, μιὰ κίνηση, μιὰ πράξι, μιὰ σκέψη, εἶναι ἓνα ἔνιαῖο,
ὄργανικὸ σύνολο, ἀδιαίρετο ἀπὸ τὰ πρὶν· ὅταν προφέρουμε
μιὰ φράσι, δὲν ἔχομε χωριστὴ συνείδηση τῆς κάθε λέξης·
ἀπόδειξη πὼς ὅταν ἀπομονώσουμε μιὰ λέξη καὶ τὴν ἐπανα-
λάβουμε δυὸ-τρεις φορές, μᾶς φαίνεται κάτι ξένο, καινούρ-
γιο κι' ἀσυνείθιστο. Μόνο ὕστερότερα, ὅταν ἔχομε πιά ὅλη
τὴ φράση, τὴν κίνηση ἢ τὴν πράξι ἐχτελεσμένη, τελειω-
μένη καὶ σὰ νεκρὴ, χωρὶς τὴν ἀρχικὴ ἔνιαία ὁρμὴ ποὺ τὴν
προκάλεσε, μπορούμε νὰ κάνουμε λογικὰ τὴν ἀνάλυσή της
σὲ στοιχεῖα. Γιὰ ν' ἀναλύσουμε τὴν κίνηση τί ἔχομε μπρο-
στά μας; Τὸ χωρὸ ποὺ ἔχει διατρέξει· κ' ἔτσι ἀντικαθιστοῦμε
στὸν ὑπολογισμό μας τὴν κίνηση με τὴ γραμμὴ ποὺ τὴν
ὑποτείνει. Καὶ κάνουμε πολὺ καλὰ ὡς γιὰ τὸ πρακτικὸ ἀπο-

τέλεσμα· γιατί αὐτὸ μόνο ἐνδιαφέρει τὴν ἐπιστήμη, καὶ μὲ μόνο αὐτὸ τὸ διδόμενον εἶναι ἱκανὴ νὰ ὑπολογίσει καὶ νὰ προβλέψει νέες περιπτώσεις κίνησης, γιὰ ἄλλες στιγμὲς χρονικὲς ἀκριβῶς τὶς ἴδιες, χωρὶς καμιά ποιοτικὴ διαφορὰ μεταξύ τους· κι' αὐτὸ εἶναι ὅλο πού θέλει ἡ ἐπιστήμη. Ὁ χρόνος λοιπὸν πού μεταχειρίζεται δὲν εἶναι ὁ ἀληθινός, ἀλλὰ μιὰ ἀφαιρεμένη ἐννοία πού δανείζεται ὅλες τῆς τὶς ιδιότητες ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀφαιρεμένο πλαίσιο, τὸν τόπο. Ἔτσι τὰ κομμάτια τοῦ μπόρου νὰ μετακινηθοῦν αὐθαίρετα στοὺς ὑπολογισμοὺς, καὶ μ' αὐτὸ ἄλλως τε μπορεῖ νὰ γίνῃ πρόβλεψη πού νάναφέρεται σὲ ἀπόσταση χιλιάδων χρόνων, ἢ ὑπολογισμοὶ γιὰ περασμένα ἄλλο τόσο μακρυνά.

Στάλήθεια ὅμως δὲν ὑπάρχει αὕτὴ ἡ ὁμοιογένεια. Ἐκεῖ πού ἐπικρατεῖ ὁ πραγματικός, ψυχολογικὸς χρόνος, στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἄτομο καὶ σὰ ζωϊκὸ εἶδος, εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνῃ ἀκριβωμένη καὶ τέλεια πρόβλεψη, ὄχι μόνο γιατί δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε ὅλους τοὺς παράγοντες πού συνεργοῦν σὲ μιὰ καινούργια πράξη, μιὰ καινούργια ἀπόφαση· ἡ ἐπιστήμη κολακεύεται πὼς θὰ ἐξιχνιάσει βαθμιαῖα ὅλο καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ τους· ἀλλὰ γιατί ὁ ἕνας παράγοντας, ὁ κυριότερος, ὁ καθ'αυτὸ συντελεστής εἶναι ὁ χρόνος, ἡ ἀληθινὴ ὑπόσταση τῆς ἐξέλιξης, τὸ ψυχικὸ ὑλικό.

Ἡ ἀθρώπινη πράξη στὴν οὐσία τῆς εἶναι ἀπρόβλεπτη. Εἶναι γιὰ τοῦτο ἐλεύθερη; Ὅποιος συλλογίζεται σὰν τὸ Μπέρξον, νομίζει πὼς ἡ ἐρώτηση αὕτὴ δὲν ἔχει νόημα, δὲν τὴ θέτει, κ' ἐπομένως δὲν μπορεῖ ν' ἀπαντήσῃ οὔτε ναί, οὔτε ὄχι. Σὰν ἀνάλυση τοῦ ὅρου ἐλευτερία πού δίνει καὶ στὴν πρώτη του «Μελέτη» καὶ ὡς ἀπάντηση στὸ Λεξικὸ τῶν Φιλοσοφικῶν Ὁρῶν, βρίσκει πάλι τὴν ἀμφιλογία πού ὁδήγησε σὲ τόσες ἀτελείωτες συζητήσεις καὶ ἀντιφατικὸς

όρισμούς. Ἐλεύτερη (θὰ ἦταν καλύτερα ν' ἀντικατασταθῆ με ἀνθρώπινη, συνειδητή, πνευματική), ἐλεύθερη εἶναι μιὰ πράξη ὅταν προέρχεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ψυχικῶν δυνάμεων ἐνὸς ἀνθρώπου, ὅταν ὅλη του ἡ προσωπικότητα ἐπῆρε μέρος σαυτῆ. Κι' ἔτσι ὁμως πάλι, **ἀφοῦ γίνε**ι, μπορεῖ ἡ διανοητικὴ ἀνάλυση νὰ βρεῖ τὶς αἰτίες καὶ τοὺς ὅρους ποὺ τὴν προκαλέσαν· **ἀφοῦ γίνε**ι, εἶναι φανερὸ πὼς δὲν μποροῦσε νὰ γίνε ἀλλιῶς. Ἡ ὑστερόγονη αὐτὴ σκέψη ἔχει δίκιο, μόνο ἄς μὴ νομίζει πὼς θὰ μποροῦσε με τὸ ἴδιο δικαίωμα νὰ μεταφερθῆ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν προίξι καὶ νὰ τὴν ὀρίσει ἀπὸ τὰ πρὶν.

Δὲν ἔγινε ὁμως πάλι, ὅπως φαντάζονται οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐλευτερίας, μιὰ ἐκλογή ἀνάμεσα σὲ πιθανότητες με ἴση δύναμη· βλέποντας πὼς ἔγειρε πρὸς τὴ μιὰ, συμπεραίνουν πὼς θὰ μποροῦσε τὸ ἴδιο νὰ γείρει καὶ πρὸς τὴν ἄλλη, πὼς ἦταν ἐπομένως ἐλεύτερος νὰ τὸ κάνει. Στ'ἀλήθεια δὲν ὑπάρχουν οὔτε οἱ δύο πιθανότητες, οὔτε ἡ μιὰ αἰτιοκρατικὰ ὀρισμένη ἀπόφαση· αὐτὰ εἶναι μόνο φανταστικὲς ἀψυχες διανοητικὲς παράστασεις. Ὑπάρχει τὸ συνεχισμένο ρεῦμα τῆς συνειδητῆς καὶ ὑποσυνειδήτης ψυχικῆς μου ζωῆς· ὅταν ἐξετάζω τὴ μιὰ πιθανότητα κ' ἔπειτα γυρίζω στὴν ἄλλη, ἡ ἀντίληψή μου γιὰ τὴν δεύτερη καὶ ἡ στάση τῆς ὀρμῆς μου ἀπέναντί της εἶναι κι' ὅλας διαφορετικὴ, ἔχει ὀγκωθῆ ἀπὸ τὴν προηγούμενη σκέψη, ἐπηρεαστῆ καὶ ἀλλάξει χημικά. Ἔχω π.χ. μπροστά μου δύο πιθανότητες, νὰ περάσω μιὰν εὐχάριστη κοσμικὴ ζωὴ στὴν Ἀθήνα, με παρέες, διαθέτοντας τὸν καιρὸ μου ἐλεύτερα, ἢ νὰ πιάω σὲ μιὰ ἐπαρχία νὰ ἐργαστῶ πιὸ παραγωγικά, σὲ στενότερο ἐπίπεδο καὶ μοναξιά. Ἀφοῦ πιά ἔχει περάσει ἀπὸ τὸ νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ μου ἡ δεύτερη εἰκόνα, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μοῦ ξαναπαρουσιαστῆ ἡ διαμονὴ στὴν Ἀθήνα με τὸν

ἴδιο συναισθηματικὸ καὶ βουλευτικὸ τόνο ὅπως πρὶν λογα-
ριάσω τὴν ἀναχώρησή μου ὀλωσδιόλου· οἱ ἀπόλαυτες ὁμως
ποὺ θὰ στερηθῶ φεύγοντας ἐπηρέασαν κι' αὐτὲς μὲ τὴ
σειρά τους τὴν ἰδέα τῆς δουλειᾶς στὴν ἐπαρχία, καὶ ποτὲ
δὲ θὰ τὴν ξανασκεφτῶ καθαρὴ κι' ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν
ἰδέα—ψυχολογικὰ πολὺ θετικὴ—τῆς στέρησης. Ἔτσι, πη-
γαίνοντας διαρκῶς ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη, δημιουργῶ δια-
δοχικὲς καὶ διαφορετικὲς κάθε φορὰ εἰκόνας· ἡ τελευταία,
ἐκείνη ποὺ θὰ καταλήξω, θὰ περιέχει μέσα της μιὰ δημι-
ουργικὴ, ὄχι μηχανικὴ, συνισταμένη ὅλης αὐτῆς τῆς ψυχι-
κῆς πορείας, ὅλης τῆς ἀμηχανίας, ἀμφιβολίας καὶ ἀγωνίας
ποὺ ἐπέρασα. Θὰ εἶναι ἐλεύτερη ἂν ὅλο μου τὸ εἶναι πάρει
μέρος καὶ ριχτῆ σαυτὴ τὴν ἀπόφαση. Καὶ ὅ,τι κι' ἂν συμ-
βῆ, ἂν ἔχω ἀληθινὴ ψυχικὴ ζωὴ, θὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ
μετανιώσω· θὰ ξέρω πὼς δὲν μπορούσε νὰ γίνεῖ ἄλλιῶς,
πὼς ἂν ὑπῆρχαν ἄλλοι παράγοντες ποὺ θὰ μ' ἔκαναν
ν' ἀποφασίσω ἄλλιῶς, θὰ ἦταν στὴ θέση μου ἄλλος ἄνθρω-
πος ποὺ θ' ἀποφάσιζε, καὶ ὄχι ἐγώ. Καὶ ἂν βάλετε καὶ
στὸν τελευταῖο ἄνθρωπο τὴν ἐρώτηση ἂν θὰ ἤθελε νὰ
εἶναι ἄλλος, δὲ θὰ πάρετε καταφατικὴ ἀπάντηση ἀπὸ κα-
νένα. Καὶ πολὺ σωστά· ἡ ψυχικὴ μας ἐξέλιξη, μὲ ὅλες
τὶς ἀθλιότητες, τοὺς πόνους καὶ τὶς ταπεινὲς ἀκόμα σκέ-
ψεις, εἶναι ἡ μόνη πραγματικότητά μας, τὸ μόνο μας ἔχει.
«Εἴμαστε καμωμένοι ἀπὸ χρόνο καὶ ἡ ζωοῦλα μας εἶναι
ὅλη ἀπὸ τὸ αὐτὸ ὕφασμα» μπορούμε νὰ ποῦμε, πα-
ραλλάζοντας τὸ ρητὸ τοῦ Σαίξπηρ.

Ἀλλοίμονο ὁμως ἂν γιὰ κάθε ἀπόφαση στὴ ζωὴ μας
περνοῦμε τὴν ἴδια ταλάντευση καὶ ἀγωνία. Ἡ ἀλήθεια
εἶναι πὼς λίγες εἶναι οἱ ἐλεύτερες πράξεις τοῦ ἀνθρώπου
σὸλο τὸ διάστημα· τὶς περισσότερες φορὲς δὲν ἀποφασί-
ζομε ἐμεῖς, ἀποφασίζει ἡ συνήθεια, ἡ μεγαλύτερη νίκη

τῆς ὕλης, ἢ ἡ πίεση τῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων ἢ ἡ κοινωνικὴ ἐπιβολή. Καὶ εἶναι σωστὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπον μὴ μόνον νὰ ὑποτάξει τὴν ὕλην ἀλλὰ καὶ τὰ περισσώτερα σημεῖα ὑποταχτῆ σαυτῆ. Γιὰ πολλοὺς μάλιστα ὑπάρχει κάποια ἡδονὴ στὸ νὰ παραδοθῶν στὸ ρεῦμα τῶν περιστάσεων ἢ στὴν ὁδηγίαν ἑνὸς ἄλλου· ὁ κατήφορος τῆς ἀδράνειας ἢ τῆς μηχανικῆς ἐπανάληψης εἶναι γλυκός, παρασταίνει τὸ τελειωτικὸ βόλεμα τοῦ πνεύματος μέσα στὴ μορφὴ πού ἐπάσκιζε νὰ δώσει μιὰ φορὰ στὴν ὕλη, καὶ τὸ κατάφερε μόνον προσαρμόζοντας τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ στοῦς ἀδυσώπητους νόμους τῆς.

Μιλῆσαμε κάπως αὐθαίρετα γιὰ ὕλη καὶ πνέμα, νόμους ἢ ἐλευτερία καὶ εἶναι καιρὸς νὰ ὁρίσομε καθαρότερα τί ἐννοεῖ ὁ Μπέρξον μαυτοὺς τοὺς ὅρους καὶ τί σχέσεις βρίσκει ἀνάμεσά τους.

Γ. Ὑλὴ καὶ Πνέμα.

Εἶδαμε πὼς τὰ φαινόμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου χωροῦν ἄνετα στ' ἄχρωμα γενικὰ πλαίσια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου καὶ ἐπιτρέπουν τὴν πρόβλεψη τῆς κανονικῆς τοῦ ἐπανάληψης καθὼς ὑποτάσσονται σὲ μαθηματικοὺς ὁρισμοὺς καὶ ἐξίσωσεις. Ἡ ἴδια αἰτία ἐνεργώντας μέσα στοὺς ἴδιους ὅρους φέρνει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, γιὰ τὸν οἱ ποιοτικὲς τους διαφορὲς εἶναι ἀσήμαντες ὡς γιὰ τὴν πρόβλεψη. Ξέρομε ἀκόμα πὼς ἕνας ἄλλος νόμος φυσικὸς ὑποστηρίζει τὴ διατήρηση κάθε ἐνέργειας σὲ ὁποιαδήποτε μορφὴ καὶ ἂν μεταγυρίσει. «Τίποτα δὲ χάνεται, τίποτα δὲν φτιάνεται ὀλότελα καινούργιο στὴ φύση» εἶναι τὸ δόγμα πού γενικοποιήθηκε ὁ φυσικὸς αὐτὸς νόμος, παρατηρημένος μόνον σὲ κλειστὰ συστήματα καὶ εἰδικὲς περιπτώσεις. Δὲν μπορῶ νὰ ἀναλύσω στὶς λεπτομέρειες τὴ νέα στροφὴ πού δίνει στὸ νόμο τοῦτο

ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἐντροπίας πού περιορίζει τὴ διατήρηση μόνο στὴν «δυνάμει» καὶ ὄχι στὴν «ἐνεργείᾳ» ἐνέργεια κι' ὀρίζει πὼς ὅταν μιὰ δύναμη ξεσκλαβωθῆ κ' ἐνεργήσῃ, δὲν μπορεῖ νὰ ξαναγυρίσῃ στὴν πρώτη τῆς λανθάνουσα μορφή. Τροποποιημένος ἀνάλογα ὁ πρῶτος νόμος θὰ λεγόταν ἔτσι: «Τίποτα δὲ φτιάνεται καινούργιο, κάτι, ἀπειροστό βέβαια, χάνεται κάθε φορὰ πού μιὰ δύναμη γίνεῖ ἐνέργεια».

Ἐκτὸς τῆς ἄλλῃ μεριᾶ μιλάμε γιὰ δημιουργικὸ χρόνο κ' ἐλεύτερη πράξι. Πὼς συμβιβάζονται τὰ δύο; Ἄρνιέται ὁ Μπέρξον τοὺς φυσικοὺς νόμους; Ἄς ξεχωρίσομε πρῶτα τοὺς φυσικοὺς νόμους πού εἶναι πιστοποίηση κανονικῶν σχέσεων ἀνάμεσα σὲ φαινόμενα περιορισμένα σὲ κλειστὰ συστήματα, πού ξαναφανερώνονται μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους καὶ τὴν ἴδιαν αἰτία, ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ δόγματα πού ἦταν στὴν ἀρχὴ ἀπλὲς ὑπόθεσες, βοηθητικὲς γιὰ τὴ μερικὴ ἐργασία καὶ κατάντησαν ἀμετακίνητα φανατικὰ «σύμβολα πίστεως». Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ νόμος τῆς «διατήρησης τῆς ἐνέργειας» ἀνήκει στὰ δεύτερα. Ἄς δοῦμε κατόπι τί εἶναι αὐτὸ τὸ πνεῦμα, ἢ πὸ χεροπιαστὰ στὸν ἄνθρωπο ἢ «συνείδηση» πού μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἐπεμβαίνομε δημιουργικὰ στὴ λειτουργία τοῦ κόσμου, πὼς προσθέτομε ἐπομένως κάτι ἐκεῖ πού «τίποτα δὲν φτιάνεται». Ἄν ἐξετάζαμε τὰ συνειδητὰ φαινόμενα μοναχά τους, θὰ μπορούσαμε εὐκολώτερα νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἀποτελοῦν χωριστὴ τάξη, ἔξω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν φυσικῶν νόμων. Μὰ ἔλα πού βρίσκονται ὅλη ὥρα σὲ ἀνταπόκριση καὶ ἀλληλοεπίδραση μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα πού προϋποθέτουν αἰτιοκρατία καὶ διατήρηση τῆς ἐνέργειας; Γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴ δυσκολία τούτη, οἱ ψυχολόγοι καὶ οἱ φυσικοὶ καταφεύγουν στὴν ὑπόθεση τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ πού ἐκθέσαμε προτῆτερα ἢ ὑπόθεση αὐτὴ δὲ λύνει τίποτα

γιατί δὲν παραδέχεται ἐπέμβαση ἀπὸ τὸ ἓνα ἐπίπεδο στὸ ἄλλο, καὶ ὁ Μπέρξον παρατηρεῖ πὼς δὲν εἶναι κὰν ἐπι- νόηση τῶν φυσικῶν, ἀλλὰ παλιὰ μεταφυσικὴ θεωρία τοῦ 17ου αἰῶνα (Λάϊμπνιτς, Σπινόζα), ποὺ ἄρπαξαν οἱ ἐπιστή- μονες σὰ σανίδα σωτηρίας, ἐπειδὴ ἦταν φιλοσοφικὰ ἀκα- τάρτιστοι, καὶ δὲν ἔχουν τώρα τὸ δικαίωμα νὰ μᾶς τὴ σερ- βίρουν σὰν ἐπιστημονικὸ ἀμετακίνητο συμπέρασμα. Οἱ πιὸ συνεπεῖς βρίσκουν σωστὸ νὰ περιοριστοῦν στὰ φαινόμενα ποὺ μᾶς παρουσιάζει τὸ νευρικὸ σύστημα καὶ νὰ μὴ βγοῦν ἔτσι ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ἐνέργειας· σὲ μιὰ πράξη ἔχομε τότε παλμικὴ κίνηση (ἐξωτερικὸς ἐρεθισμὸς), ἤλεκτροχημικὴ ἀλ- λοίωση ἢ κίνηση ἀτόμων (μεταβίβαση καὶ ἐπεξεργασία στὸν ἐγκέφαλο), καὶ πάλι κίνηση μηχανικὴ ἢ ὅ,τι ἄλλο (μυϊκὴ ἐνέργεια ἢ ἐξωτερικὴ πράξη).

Καὶ ἡ συνείδηση; Αὕτὴ εἶναι *ἐπιφαινόμενο*, ἓνας ἀσή- μαντος φωσφορισμὸς κάποιου κάπου, ποὺ φωτίζει ὠρισμέ- να φαινόμενα χωρὶς νὰ ἐπιδράει καθόλου. Ἀλλὰ μιὰ τέ- τοια ἄχρηστη λειτουργία θὰ εἶχε λείψει ὀλωσδιόλου, ὅπως βλέπομε στὴ φύση ἄχρηστα ὄργανα νὰ ξεπέφτουν καὶ νὰ χάνονται σὰν τὰ μάτια τοῦ τυφλοπόντικα. Χώρια ἀπ' αὐτό, ἴσως θὰ ἦταν σωστὴ τούτῃ ἡ θεωρία ἂν ἦταν ἀποδειγμέ- νο πὼς σὲ κάθε φανέρωμά της ἡ συνείδηση εἶναι ἐξαρτη- μένη ἀπὸ τὸ νευρικὸ σύστημα καὶ εἰδικὰ ἀπὸ τὸν ἐγκέφα- λο. Μιὰ γενικὴ σχέση ἢ ἐξάρτηση δὲ φτάνει· κ' ἓνα καρφὶ στηρίζει ἓνα ροῦχο, τὸ ροῦχο κουνεῖ ὅταν κουνήσει τὸ καρ- φί, πέφτει ὅταν πέσει, καὶ κάνει σημάδι ἢ τρύπα ὅταν εἶναι πολὺ μυτερὸ· δὲ θὰ πεῖ μὲ τοῦτο πὼς τὸ ροῦχο δὲ θὰ ὑπῆρχε ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ καρφί. Θὰ ἔπρεπε νὰποδειχτῇ μιὰ καθολικὴ ἀντιστοιχία κάθε σημείου καὶ κάθε ιδιότητος τοῦ καρφιοῦ μὲ ἀνάλογα σημεῖα καὶ ιδιότητες τοῦ ρούχου, καὶ θέλει πολὺ ἀκόμα γιὰ ν' ἀποδειχτῇ κάτι τέτοιο σχετικὰ μὲ

τὸν ἐγκέφαλο καὶ τὴ συνείδηση· ἢ ἀπόδειξη μερικῶν ἀντιστοιχιῶν, ὅπως ἡ τοποθέτηση τῶν αἰσθησιακῶν κέντρων σὲ ὠρισμένους ἐγκεφαλικούς λαβούς, δὲ φτάνει, γιατί κι' αὐτὲς οἱ ἀντιστοιχίες ἔχουν παρεξηγηθῆ. Τὸ βάρος τῆς πλέριας ἀπόδειξης πέφτει σὲ κείνους ποὺ ὑποστηρίζουν τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴν καθημερινὴ προσωπικὴ πεῖρα καὶ τὸν κοινὸ νοῦ. Οἱ κλασικὲς βιολογικὲς του ἐργασίες καὶ οἱ παρατηρήσεις του ὡς γιὰ τὴν ἀφασία, ἐξασφαλίζουν τὸν Μπέρξον ἀπὸ τὴν ἀντίρρηση τῶν ἀμαυῶν ὅτι δὲν ξέρει ἀπ' αὐτά.

Γιὰ τὸν Μπέρξον ἡ συνείδηση ξεπερνάει, ξεχειλίζει ἀπ' ὅλες τὶς μεριές ἀπὸ τὴν ἐγκεφαλικὴ ἐνέργεια. "Αν σὲ κάθε ἐξωτερικὸ ἐρεθισμὸ ἀνταποκρινόταν μία μοναδικὴ ἀντίδραση, δὲ θὰ χρειαζόταν οὔτε κεντρικὸ νευρικὸ σύστημα, οὔτε συνείδηση· στήν ὕλη κάθε ἐπίδραση καὶ ἀντίδραση εἶναι μονοσήμαντα, ἢ μιὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλη μὲ μηχανικὴ ἀνάγκη· στὰ ζῶα ὅμως καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἄνθρωπο τὸ νευρικὸ σύστημα φαίνεται νὰ εἶναι σὰν ἓνα ἔλατήριο ἢ σὰν ἡλεκτρικὴ στήλη. Ἀποθηκεύει ἐνέργεια, δὲν ξεσπάει ἀμέσως σὲ ἀντίδραση καὶ μπορεῖ νὰ στρίψει τὸ ρεῦμα τῆς ἐνέργειας πρὸς ἄλλη διεύθυνση. Εἶναι σὰν ἓνας κεντρικὸς ἡλεκτρικὸς σταθμὸς ὅπου σωριάζεται ὅλος ὁ ἡλεκτρισμὸς ποὺ παράγεται, ἀλλὰ μὲ κλειδιά καὶ μεταλλαχτῆρες κατευθύνεται πότε στὴ μιὰ ἐπιχείρηση, πότε στὴν ἄλλη, πότε μένει στοὺς συσσωρευτὲς ὥσπου νὰ χρειαστῆ. Κ' ἀλήθεια αὐτὸ μᾶς δείχνει στὴν ἐξέταση κι' ὁ ἐγκέφαλος· τὰ κέντρα του, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς ἀνώτερες λειτουργίες, συλλογισμό, προσοχή, μνήμη, δὲν καταγράφουν τὶς ψυχικὲς ἐνέργειες τὶς ἴδιες, ἀλλὰ τὶς κινήσεις, πραγματικὲς ἢ μόνο προσχεδιασμένες ποὺ οἱ ἐνέργειες αὐτὲς χρειάζονται σὰ βάση, ἢ ὅπου συνήθωςπραχτικὰ καταλήγουν. Γιὰ νὰ ξαναπιάσομε τὴν εἰκόνα τοῦ ἡλεχ-

τρικοῦ σταθμοῦ, στὰ κλειδιά, τοὺς πομποὺς καὶ τοὺς δέχτες θὰ στέκονται βέβαια ἢ θὰ στάθηναν κάποτε ἄνθρωποι, γιὰ νὰ μεταλλάξουν τὴ διεύθυνση τοῦ ρεύματος, ὅμως ἡ ποσότητά του δὲν ἐπλήθυνε καθόλου. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ ποσὸ τῆς ἐνέργειας ποὺ διαθέτουν τὰ κεντρομόλα καὶ κεντρόφυγα νεῦρα δὲν ἔχομε ἀνάγκη νὰ υποθέσουμε πὼς ἀλλάζει μέσα στὸ κλειστὸ σύστημα τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Γιὰ τὸν ἤλεκτρικὸ σταθμὸ χρειάστηκε τὸ ἀνθρώπινο χέρι, ἀλλὰ ἡ κίνησή του δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογιστῇ μὲ μέτρα ἤλεκτρισμοῦ, εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σύστημα καὶ ἀπροσμέτρητα μικρὴ σχετικὰ μὲ τὶς τεράστιες δυνάμεις ποὺ ξεκλειδώνει.

Μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴ συνείδηση; Ὁρισμένως ναί. Ἀπὸ ἀπλὴ παρατήρηση βλέπομε πὼς συνείδηση δὲν παρουσιάζεται παρὰ ἐκεῖ ποὺ φανερῶνεται κάποια ἀοριστία, κάποια πιθανότητα ἐκλογῆς ἀνάμεσα ἀπὸ πολλές δυνατότητες, κάποια, ὡς τὸ ποῦμε, ἐλευτερία· σύγκαιρά της παρουσιάζεται καὶ τὸ ὄργανό της, τὸ νευρικὸ σύστημα μὲ τὴν περίπλοκη κορυφή του, τὸν ἐγκέφαλο. Ἐτοῦτο πάλι, σὰν ἄξια μηχανή, εἶναι γυρισμένο ὅλο πρὸς τὴν ὕλη, κυτάζοντας διαρκῶς πὼς μπορεῖ καλύτερα νὰ ἐνεργήσῃ ἐπάνω της. Γι' αὐτὸ εἶναι λάθος τῆς ψυχολογίας ἂν ἐξετάζει μὲ τόση προσοχὴ τὶς αἰσθήσεις, τὶς παραστάσεις, ἔννοιες, θύμησες κτλ., σὰν νὰ κλείνουν μέσα τους τὴν αἰτία τῆς ὑπαρξῆς τους, σὰ νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἓνας ἀμερόληπτος θεατῆς, οὐσιαστικὰ ἀδιάφορος στὰ γινόμενα τοῦ κόσμου· ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς θύμηση, προσοχή, ἐξυπνάδα, εἶναι ὄργανα γυρισμένα πρὸς τὴν πράξη. Ὁ ἐγκέφαλος δὲν κρατεῖ ἀπὸ τὰ περασμένα εἰκόνες καὶ «χνάρια» ἐντυπώσεων, ἀλλὰ κινητικὲς δυνατότητες ποὺ μποροῦν νὰ χρησιμέψουν ὅταν ξαναχρειαστῇ ἡ ἴδια ἀντίδραση. Ὅπως οἱ αἰσθήσεις μας διαλέγουν τοὺς ἐρεθισμούς

τους, δὲν προσέχουν δηλαδή ὅλες τις ἄπειρες ἐντύπωσησες πού μποροῦσαν νὰ δεχτοῦν ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, ἀλλὰ μόνο ἐκεῖνες πού μᾶς βοηθοῦν νὰ κατατοπιστοῦμε καὶ νὰ ἐνεργήσομε ὠφέλιμα, τὸ ἴδιο ἢ προσοχή μας κ' ἢ θύμηση διαλέγει ἀπὸ τὸ ἀπέραντο ὑλικὸ τῆς μνήμης ἐκεῖνες τις πραγματικὲς ἢ μόνο σχεδιασμένες κινήσεις, πού μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐχτελέσομε εὐκολότερα καὶ ἱκανότερα τις νέες ἀντίδρασησες πού μοιάζουν μὲ τις παλιές.

Ξεχώρισα θύμηση καὶ μνήμη. Οὐσιαστικὰ δὲν ξεχνιέται τίποτα, ἀφοῦ ἡ ψυχικὴ ζωὴ εἶναι ἴσα-ἴσα πλασμένη ἀπὸ τὸ ὀγκωμένο ὑλικὸ τοῦ περασμένου καιροῦ πού ἔχει ἀξεχώριστα ἐνσωματωθῆ στα τωρινά. Ἡ συνείδηση ὅμως, ὅπως εἶπαμε, εἶναι γυρισμένη πρὸς τὴν πράξη· δυναμικὰ θὰ μποροῦσα ἴσως κάθε στιγμή νὰ θυμηθῶ ὅλη τὴ ζωὴ μου, ἡ μνήμη της ὑπάρχει μέσα μου· ἀλλὰ γιὰ πραχτικὴ ἐνέργεια θὰ ἦμουν ἀνίκανος τὴ στιγμή πού μέσ' ἀπὸ τὸ ἀπέραντο αὐτὸ ὑλικὸ δὲ θὰ διάλεγα τὴν παράσταση ἢ τὸ στοχασμὸ ποῦ θὰ μοῦ χρειαζόταν. Τὴν ἐργασία τούτη εὐτυχῶς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὴν κάνω ἐγὼ ἀπὸ τὴν ἀρχή· ὁ ἐγκέφαλόσ μου ἢ καλύτερα ὁ ἐγκέφαλος τῆς ἀνθρώπινης γενιᾶς, ἔχει μάθει τὴ δουλειά του ἀπὸ αἰῶνες· μπαίνει ἀμέσως σὲ κίνηση καὶ μοῦ θυμίζει τὴν λέξη ἢ καλύτερα τις κινήσεις πού χρειάζονται γιὰ νὰ προφέρω τὴ λέξη, νὰ κάνω τὴν πράξη ἢ νὰ ἰδῶ τὴν εἰκόνα (ὅλα τοῦτα μόνο σχεδιασμένες κινήσεις) πού χρειάζονται γιὰ τὴν εἰδικὴ τωρινὴ περίσταση. Ἄς στοχαστοῦμε τὴν ἐντύπωσι τῆς ἐντονης κινητικῆς προσπάθειας ποῦ ἔχομε ὅλοι ὅταν πᾶμε νὰ θυμηθοῦμε ἓνα ὄνομα χωρὶς νὰ τὸ κατορθώνομε· τὰ κινητικὰ στοιχεῖα πού συγγενεύουν περισσότερο μὲ τοὺς φθόγγους τοῦ ὀνόματος βρίσκονται σὲ μεγάλη ταραχὴ, ὥσπου κάποτε ὕστερ' ἀπὸ ὦρα

πολλή και ἴσως μέρες ὀλόκληρες παρουσιάζεται ξαφνικά ἢ κίνηση μόνη της και πολὺ φυσική.

Ἀντίθετα ξέρομε πὼς στοὺς ἐτοιμοθάνατους παρουσιάζεται σὰν ὄραμα μπροστά τους, σὲ ταχύτατην ἐναλλαγῆ, χωρὶς κὰν νὰ ἔχουν τὴ συνείδηση τῆς γρηγοράδας, ὅλη ἡ περασμένη τους ζωὴ μὲ ζωντανὰς λεπτομέρειες ποὺ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ «θυμηθοῦν» ἐνσυνείδητα. Ὁ Μπέρξον ἐξηγεῖ αὐτὸ τὸ φαινόμενον ἔτσι: τὴν ὥρα ἐκείνη, ποτισμένοι ἀπὸ τὴ γνώση πὼς ἀφεύγατα θὰ πεθάνουν, χαλαρώνουν ὀλοτελα τὴν προσοχὴ τους ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀπὸ τὰ μελλούμενα, ἀπὸ τὴν πράξη· ἡ συνείδηση παύει νὰ ἐνεργεῖ μὲ πραχτικὸ σκοπὸ, νὰ τοὺς «θυμίζει» ἕνα παλιὸ περιστατικὸ γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν σὲ μιὰ καινούργια περίσταση. Κ' ἔτσι ἡ μνήμη ἀνεβαίνει ὅλη ὅπως ὑπάρχει μακραίνοντας ἀπὸ τὴ ζωὴ, χεροπιάνει ἡ ψυχὴ ὅλο της τὸ εἶναι. Τὸ φαινόμενον λοιπὸν τοῦτο, και ἀνάλογά του τὰ ὄνειρα, δὲν εἶναι πρόσθετο στοιχεῖο καινούργιο ποῦ θέλει νέαν ἐξήγησιν, ἀλλὰ μιὰ ἀφαίρεση· λείπει τὸ συνειθισμένον φρένον τῆς προσοχῆς στὴ ζωὴ, τῆς ξεδιαλογῆς τοῦ ὠφέλιμου, τῆς διανοητικῆς προσπάθειας γιὰ τὴν προσαρμογὴ στὴν ὕλη.

Ἄν τὰ περασμένα μας ὑπάρχουν ὅλα, κι' ἂν ὅπως εἶδαμε δὲν εἶναι ἀποθηκεμένα στὸν ἐγκέφαλο, ποῦ βρίσκονται; Εἶναι ἴσως ἀνόητο, λέει ὁ Μπέρξον, νὰ ρωτᾶμε τὴν τοπικὴ θέσιν ἑνὸς αὐτοῦ πράγματος, ἀλλὰ θὰ παντήσω ἀπλά ὅπως μὲ ρωτᾶν: στὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἀπόλυτη πραγματικότητα γιὰ τὸ Μπέρξον ὅπως γιὰ ὄλους τοὺς μεγάλους φιλοσόφους. Ἡ διαφορὰ του ὅμως ἀπὸ τοὺς ἄλλους βρίσκεται σὲ τοῦτο, ὅτι δὲν τοῦ φτάνει νὰ τὸ θέσει ἀξιωματικά, νὰ διαπιστώσει δογματικὰ ὠρισμένες ιδιότητές του, ἀλλὰ μᾶς δείχνει πὼς δουλεύει μέσα στὴν ἄλλη πραγματικότητα, τὴν ὕλη, ἔτσι ποὺ κι' ἕνας ἀπλὸς ὑλιστῆς ἐπιστήμο-

νας, χωρίς να παραδέχεται πως ἀληθινὰ ὑπάρχει, μπορεί
να παρακολουθήσει τοὺς συλλογισμοὺς του πέρνοντάς το
μόνο σὰ μιὰ ὑπόθεσιν καὶ νὰ βρεῖ στὸ τέλος πως ἡ ὑπό-
θεσιν αὕτη εἶναι χρήσιμη, γόνιμη καὶ λογική. Κι' αὐτὸ εἶναι
τὸ μόνο ποῦ μπορεί ν' ἀπαιτήσῃ ἕνα ἐπιστήμονα.

Μὲ τὸ νευρικὸ σύστημα τὸ πνεῦμα δὲν ταυτίζεται,
ὅπως εἶδαμε, οὔτε παρουσιάζει πλέριες καὶ ἱκανοποιητικὲς
ἀντιστοιχίες, ἀλλὰ τὸ ξεπερνάει ὁλοῦθε καὶ τὸ μεταχειρίζεται
σὰν ἐργαλεῖο γιὰ ὠρισμένες του δουλειές. Ταυτίζεται ὅμως
μὲ τὴ συνείδησιν. Τοῦτο εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα καὶ
ἀμφισβητημένα σημεῖα τῆς Μπερξονικῆς θεωρίας. Θὰ εἶ-
χαμε τὴ διάθεσιν ν' ἀπαντήσομε: στὸν ἄνθρωπο, ναί· γιατί
στὸν ἄνθρωπο περιοριστήκαμε ἴσα μὲ τώρα. Ἀλλὰ οὔτε καὶ
τοῦτο εἶναι σωστό. Ἡ συνείδησιν, θὰ λέγαμε καλύτερα,
εἶναι τὸ χρονικὸ φανέρωμα τοῦ πνεύματος, ἡ ὄψη ποῦ πα-
ρουσιάζει κάθε στιγμὴ στὸ ξετύλιγμά του. Τὸ πνεῦμα ὀγκώ-
νεται, φτιάνεται κάθε στιγμὴ ἀπὸ τὴν ψυχικὴ ἐμπειρία
ποῦ ἀλλοιώνεται δημιουργικὰ μὲ τὸ χρόνο. Εἶναι παρὸν
κάθε στιγμὴ, ἀλλὰ δὲν μπορεί νὰ φανερώνεται ὅλο· κ'
ἐπομένως ἡ συνείδησιν, τὸ φανέρωμά του, εἶναι πάντα δη-
μιουργικὰ νέο, ὅπως καὶ τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ δὲν εἶναι
ὅλος ὁ ὄγκος του, ὅπως ἡ ἐπιφάνεια ἑνὸς ποταμοῦ δὲν εἶ-
ναι ὁ ποταμός. Δὲν ξέρω ἂν ὁ ἴδιος ὁ Μπέρξον θὰ συμ-
φωνοῦσε μὲ τὴν ἐξήγησιν αὕτη· φοβᾶμαι πως θάβρισκε
ὅτι διπλασιάζω «τὰ ὄντα» χωρίς λόγο. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος, ἀπα-
σχολημένος πολὺ περισσότερο μὲ τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ ζητή-
ματος, τὴ σχέση τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ὕλη, ἴσως δὲν ξε-
καθάρισε ὅσο καλὰ θὰ μπορούσε τὸ σημεῖο αὐτό.

Περιοριστήκαμε ὡς τώρα στὸν ἄνθρωπο. Ἀλλὰ στὰνά-
λογα συμπεράσματα θὰ φτάσομε ἂν ξεκινήσομε ἀπὸ κεῖ

ποῦ ξεκίνησε καὶ ἡ ζωὴ, ἀπὸ τὴν πρώτη δημιουργία τῆς ἐνόργανης ὕλης.

4

Ἐξέλιξη καὶ Ζωτικὴ Ὁρμή.

Ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία τοῦ Δάρβιν ἔδωσε μιὰ νέα ὄψη στὸν κόσμον· ἡ συνέχεια τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὰ ἄλλα ὄντα στὴ φύση, ποὺ εἶχε διαισθητικὰ κατανοηθῆ ἀπ' ὄλους τοὺς μεγάλους φιλόσοφους καὶ πανθεϊστὲς καλλιτέχνες ἔβρισκε τώρα τὴ δικαίωσή της καὶ τὸ ἐμπειρικὸ στήριγμά της. Ὁ ἀνθρώπος δὲ συγγενεύει θεωρητικὰ μετὰ τὰ ζῶα, ἀλλὰ εἶναι ὁ τελευταῖος (γιὰ τὴν ὥρα) κριτικὸς τῆς ἱστορίας τους καὶ τὴν περικλείνει ὅλη ἐμβρυώδεια μέσα του, ὅπως ἀποδείχνει ἡ παραλληλία τῆς ὀντογένεσης μετὰ τὴ φυλογένεση, κι ὅπως θ' ἀπόδειχνε καὶ ἡ ψυχολογία ἂν ἤξερε νὰ καταπιαστῆ τὴ δουλειά της. Ἱστορία, διάρκεια, δημιουργικὸς χρόνος, νὰ ἦ πρώτη ἐπαφὴ μετὰ τὴ Μπερξονικὴ ἀντίληψη. Γιατὶ κι ὁ Μπέρξον ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον καὶ τὴν ἐσωτερικὴν του οὐσία, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸν ἀντικρῦσει σὰν τὸ μικρόκοσμον, σύμβολον καὶ καθρέφτη τῆς φύσης· κ' ἔδω ὅμως πάλι δὲ στρώνει ἀφαιρεμένους διανοητικὰς ἀναλογίας στὸ χαρτί, μὰ ἐγγίζει τὶς χεροπιαστὰς ἄκρες στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου, ποῦ θὰ τὸν ὀδηγήσουν ψηλαφιστά, ἀργὰ καὶ σίγουρα στὸ νοητὸ κέντρο.

Ἄν ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης τῶν ζωϊκῶν εἰδῶν εἶναι σωστὴ καὶ πειθαναγκαστικὴ γιὰ κάθε φιλοσοφία, τὰ μέσα μετὰ τὰ ὅποια τὴ φαντάζεται ὁ Δάρβιν καὶ κατόπι τοῦ ὁ Σπένσερ νὰ ξετυλίγεται εἶναι ἀφιλοσόφητα, ἐπιπόλαια καὶ παράλογα. Ἡ ἐπιβίωση τοῦ πιὸ δυνατοῦ καὶ ἡ προσαρμογὴ στὸ περίγυρον δὲν ἐξηγοῦν καθόλου γιὰ τὴ δημιουργή-

θηκαν καινούργια είδη. "Αν προσέξομε ἀπροκατάληπτα, βλέπομε τὸ ἐναντίο: ἡ σειρά τῶν ζωϊκῶν εἰδῶν δὲν εἶναι συνεχισμένη, παρὰ ἔχομε διάφορα γένη πού διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, χωρὶς νὰ ἔξαφανιστῇ κάθε φορά τὸ προηγούμενο· καθένα ἀπ' αὐτὰ εἶναι τέλεα προσαρμοσμένο στὸ περίγυρό του καὶ μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ ζήσει ἐκεῖ· ἀποδείξη πὼς ζεῖ καὶ πληθαίνει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἔχει ἀποδειχτῇ πιά πὼς ἰδιότητες ἀποχτημένες ἀπὸ ἀτομικὴ ἐμπειρία δὲν κληρονομιοῦνται· τρίτο ἢ ἀβιογένεση εἶναι ἀπαράδεκτη μετὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ Παστέρ. "Ἐτσι, ἡ ἐμφάνιση νέων εἰδῶν ἢ καὶ ἀπλούστ-ρα νέων ὀργάνων σὲνα ὄργανισμῶ, πρῶτα εἶναι ἀστήριχτα λογικὰ ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπιλογή· καὶ δεύτερο δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ τὴ θεωρήσομε εἴτε σὰ θαῦμα, σὰν ξαφνικὸ ξεπήδημα «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος», εἴτε σὰν τυχαία σύμπτωση. Ἡ τέτοια σύμπτωση μᾶς φανερόνεται πιδὸ παράλογη κι' ἀπὸ τὸ θαῦμα, ἂν στοχαστοῦμε ὅλες τὶς ἀπειρες πιθανότητες νὰ συνδυαστοῦν τὰ ὄργανα τοῦτα μὲ ἀντίθετες καὶ βλαβερὲς ἰδιότητες. Νὰ ὑποθέσομε πάλι πὼς μέσ' ἀπὸ τὰ ἑκατομμύρια τοῦς συνδυασμοῦς ἔγινε ἀκριβῶς ὁ σκόπιμος; ἢ πὼς δοκιμαστήκαν ὅλες οἱ πιθανότητες καὶ ἔζησε μονάχα ἡ ὠφέλιμη; Τὸ πρῶτο θὰ ἦταν ἔξωφρενικὸ, μᾶς λέει ἡ θεωρία τῶν πιθανοτήτων, τὸ δεύτερο δὲ στηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ πείρα· κάποτε, κάπου, θὰ βρῖσκαμε λείψανα τῆς ἀποτυχημένης προσπάθειας. Ἡ κλασικὴ ἀνάλυση τοῦ Μπέρξον γιὰ τὸ ὄργανο καὶ τὸ μηχανισμὸ τῆς ὄρασης δείχνει λεπτομερειακὰ τὸ ἀδιέξοδο πού φτάνει ἡ γενικὴ θεωρία τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς ὅταν θελήσομε κυριολεκτικὰ νὰ τὴν ἐφαρμόσομε σὲ μιὰν εἰδικὴ περίπτωση. Τέλος οἱ δυσκολίες πολλαπλασιάζονται ὅταν σκεφτοῦμε πὼς σὲ διαφορετικὰ ζωϊκὰ γένη τὰ ἴδια ἀποτελέσματα παρουσιάζονται, ἄλλὰ μὲ ὁλότελα διαφορετικὰ

ὄργανα, π. χ. τὰ πλεμόνια στὰ θηλαστικά, τὰ βράγχια στὰ ψάρια καὶ τὰναπνευστικά ὄργανα, δὲν ξέρω πῶς τὰ λένε, στὰ φυτά· καὶ πῶς ἀπὸ ὁλότελα διαφορετικὲς ἐμβρυογενικὲς λειτουργίαι κατορθώνονται ὄχι ὅμοια, ἀλλ' ἀνάλογα ἀποτελέσματα, ὄργανα δηλαδή καὶ ἐνέργειαι ποὺ ἔχουν τὸν ἴδιον σκοπὸν.

Ἡ ἐννοία τῆς σκοπιμότητος ἔχει παίξει τεράστιον, ἀλλὰ πολὺ ἀμφίβολον ρόλον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐξέλιξί τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως· πῶς ἔχει προκαλέσει πολλὰς ἀνοησίας καὶ λάθη, δὲν τὸ ἀμφισβητεῖ κανεὶς. Ὁ θρίαμβος τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας νομίστηκε πῶς τὴν ἔβγαλε μιὰ καλὴ ἀπὸ τῆ μέση καὶ ἀρκέστηκε σὲ μηχανικὴ ἐξήγησιν ὕλων τῶν βιολογικῶν φαινομένων. Ἄλλο ζήτημα τώρα ἂν τὴν ἔβγαλε ἀπὸ τὴν πόρτα μόνο γιὰ νὰ τὴν ξαναμπάσῃ ἀπὸ τὸ παράθυρον μέσα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς προσαρμογῆς, ὅπως λένε μερικοὶ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ἀπὸ τὸ ἀδιέξυδον ποῦ ἀναλύσαμε παραπάνω βγαίνομε μόνο μὲ τὴ βοήθειαν τῆς ἐννοίας αὐτῆς, ἀλλὰ τόσο ἐξελιγμένης, τόσο πλουτισμένης καὶ ἐξακριβωμένης ποὺ μόλις τὴν ἀναγνωρίζομε. Ὅχι ἓνας ἀλύγιστος ξερὸς σκοπός, ποὺ ὑπάρχει σὰν ἄψυχη παράστασις ἐν τῇ παντέλειᾳ καὶ ἀφάνταστῃ διάνοιᾳ ἐνὸς ἀπόλυτου Νοῦ, μιᾶς Θεϊκῆς Πρόνοιαις, ποὺ εἶναι ἀδύνατον οὔτε νὰ μαντέψωμε πῶς ἐργάζεται (τί μᾶς ὠφελεῖ τότε;), ἀλλὰ μιὰ γενικὴ ζωντανὴ κατεύθυνσις μποροῦμε νὰ ἐξιχνιάσωμε ἐν τῇ φύσει· μιὰ δύναμις, μιὰ ὁρμὴ ποὺ κάτι θέλει νὰ φτιάξῃ, ἀλλὰ δὲν ξέρει μὲ ἀκρίβειαν πῶς, ποὺ σκουντουφλάει κάθε τόσο καὶ πέφτει, παρασυρμένη ἀπὸ τὸν ἥσυχον, φαρδὴν, δυσκολοκίνητον ἐχθρὸν τῆς, τὴν ὕλην· ξανασηκώνεται ὅμως πάλι καὶ παρατώντας πίσω τῆς τὸ περασμένο δημιούργημα, ποῦ δὲν μπόρεσε νὰ τοῦ δώσῃ ἀρκετὴ ἐλευθερίαν, ἀρκετὴ κυριαρχίαν ἐπάνω ἐν τῇ ἄψυχῃ δυνάμει,

φτιάσκει κάτι άλλο, είτε στην ίδια κατεύθυνση είτε αλλάζοντας δρόμο.

Ὡς τώρα είναι φανερό πώς δυὸ εἶναι οἱ κυριότεροι δρόμοι πού ἀκολουθήσῃ, μὲ πολλὰ πάλι παρακλάδια καὶ πολλοὺς σταθμοὺς στὴ μέση. Ὁ πρῶτος τὴν ἔβγαλε στὰ ἔντομα· σαυτὰ τελειοποιήθηκε τὸ ἔνστιχτο σὲ ἄφταστο βαθμό, κάθε πράξη τους, κάθε κίνησή τους, ὁ ἀριθμὸς καὶ τὸ εἶδος τῶν αὐγῶν πού θὰ κάνουν, ἡ τροφή πού θὰ φᾶνε, ὁ τρόπος πού θὰ πολεμήσουν τοὺς ἐχτροὺς, ὅλα εἶναι ἐνστιχτώδικες, μονοσήμαντες ἀντίδρασεις, τόσο τέλεια προσαρμοσμένες στὸ σκοπὸ, τὴ διατήρηση, προφύλαξη καὶ ἀνανέωση τῆς κοινωνίας, πού ὁποιαδήποτε ἐλεύτερη, ἀνυπολόγιστη πράξη θὰ ἦταν καταστροφή. Τὸ ἔνστιχτο πού ὁρίζει λεπτόλογα καὶ ἐνσαρκώνει μέσα σὶὸν ὄργανισμό περίπλοκους καὶ ἀκριβέστατους μηχανισμοὺς γιὰ κάθε ἀντίδραση, ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι δὲν μπορούμε πιά νὰ τὸ καταλάβουμε, καὶ μελετώντας μιὰ κοινωνία ἀπὸ μέλισσες ἢ τερμίτες, μένομε κατάπληχτοι γιὰ τὴν τέλεια ἐπιτυχία, χωρὶς σκέψη καὶ χωρὶς πάλι, κοινωνικῶν θεσμῶν πού μόνο φανταστικὰ μπορούμε ἐμεῖς νὰ τοποθετήσομε στὸ τέρμα μιᾶς ἰδανικῆς ἐξέλιξης. Ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι βρισκόμαστε στὴν ἄκρη τῆς ἄλλης σειρᾶς, εἴμαστε τὸ ἄλλο μεγάλο πείραμα τῆς ζωτικῆς ὁσμῆς. Τὰ ἔντομα σταμάτησαν, χώθησαν μὲ τὸν τέλειο μηχανισμό τους μέσα στὴν ὕλη, προσαρμόστηκαν στοὺς νόμους τῆς τέλεια, καὶ ἀποτέλεσαν ἓνα μέρος τοῦ κύκλου τῆς· δὲν γίνεται πιά τίποτα μὲ δαῦτα. Τὸ ἔνστιχτο μονάχο του, μῶλο πού στὴ βάση του βρίσκεται μιὰ πολύτιμη αἴσθησις, μιὰ ἀμεση ταύτιση μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει πουθενά· ἡ ἐξέλιξή του βγάζει σὲ τυφλοσόκακο. Ἡ ἄλλη γραμμὴ εἶναι τῶν θηλαστικῶν.

Τοῦτα κινουῦνται ἐλεύτερα, γεννᾶνε ἄλλα πολλὰ καὶ

ἄλλα λίγα, τρῶνε πολλῶν λογιῶν πράματα, προσβάλλουν τὸν ἔχτροδὸ μὲ χίλιους τρόπους· ἂν τοὺς κλείσεις τὸν ἕνα δρόμο, «ξέρουν κι' ἄλλα μονοπάτια». Οἱ συνήθεις τους δὲν εἶναι μονοκόματες, τὶς ἀλλάζουν κάποτε μὲ πρωτοβουλία. Κοντολογῆς, βλέπομε στὰ θηλαστικὰ νὰ πρωτοχαράζει μιὰ νέα δύναμη, ἡ ἀναλυτικὴ σκέψη, πὺ μπορεῖ στὴν ἀνάγκη νὰ συνδέσῃ ἕνα σκοπὸ μὲ περισσότερα μέσα. Ἐλλὰ καὶ σαῦτὰ οἱ διαφορὲς εἶναι μικρὲς καὶ λίγες· κάθε ἐφεύρεση εἶναι μόνο κεντῖδι καὶ ξόμπλι στὸ ἴδιο παλιὸ θέμα: τὴ συνήθεια. Μόνο ὁ ἄνθρωπος ξεφεύγει τὸν αὐτοματισμό· μὲ δυὸ τρόπους: πολλαπλασιάζει τὶς εἰκόνες τῶν πιθανῶν ἀντιδράσεων, μὲ τὴ θύμηση καὶ μὲ τὸ νοῦ, καὶ μακραίνει τὴν περιφέρεια πὺ μπορεῖ νὰ ἐπιδράσῃ, φτιάνοντα: ἐργαλεῖα καὶ μηχανές. Ἐτσι ὑποτάζει τὴν ὕλη μελετώντας ὄλο καὶ πιὸ καλὰ τοὺς νόμους τους καὶ τὸ μηχανισμό της· ἡ σημερινὴ τελειοποίηση τῶν μηχανικῶν μέσων μὲ ἀπαλλάζει ἀπὸ κάθε περιγραφή.

Στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ὅμως δὲ βλέπομε μόνο τὴν ἀναλυτικὴ διάνοηση νὰ δημιουργεῖ ἐργαλεῖα γιὰ νὰ ὑποτάζει τὴ φύση· βλέπομε καὶ τὴν ἀντίστροφη πορεία. Τὰ ἐργαλεῖα, ὅσο τελειοποιοῦνται, οἱ φυσικοὶ νόμοι, ὅσο καλύτερα γνωρίζονται, τόσο ζητοῦν νὰ ὑποτάξουν στὸ μηχανισμό τους καὶ τὴ διάνοια. Κάθε παλιὸς αὐτοματισμὸς πὺ καταργεῖται φεύγει ἀφήνοντας τὴ θέση του σὲναν καινούργιο, καὶ μόνον ἔτσι.

Ἡ διάνοια πέρνει παράδειγμα ἀπὸ τὶς αἰσθησεὶς πὺ τόσο καλύτερα λειτουργοῦν, ὅσο τελειότερα εἶναι προσαρμοσμένες στοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ γίνεται σιγὰ-σιγὰ μιὰ ἐπέχτασή τους, ἕνα ὄργανο, πιὸ λεπτό, πιὸ σωστὰ κουρδισμένο, ἄλλὰ πάντα ὄργανο τῆς μηχανικῆς κυριαρχίας ἐπάνω στὴν ὕλη. Ὅπως ὁ ἐγκέφαλος δὲν εἶναι παρὰ ἕνας σπόν-

δουλος μεγαλωμένος και διαφοροποιημένος, ένα κινητικό δηλαδή ὄργανο πολὺ πιὸ περίπλοκο ἀπὸ ἓνα κομάτι τοῦ νωτιαίου μυαλοῦ, ἔτσι και ἡ διάνοια γίνεται μιὰ αἴσθησις, γενικότερη, τελειότερη και πιὸ περίπλοκη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά και πιὸ στενή. Εἶδαμε πρὶν πῶς ὅλες οἱ ψυχικὲς δυνάμεις εἶναι γυρισμένες πρὸς τὴν πράξι, πρὸς τὸ μελλούμενο, πῶς ἡ προσοχὴ στενεύει τὴ μνήμη σὲ θύμησι, ὅπως τὸ μάτι βλέπει μόνο τὶς παλμικὲς κινήσεις πού μποροῦν νὰ τὴν κατατοπίσουν και τὸ περίγραμμα πού μπορεῖ νὰ φουχτώσει τὸ χέρι. Τὸ ἴδιο και ἡ διάνοια νιώθει μόνο ἀπὸ τὸν κόσμον τὴν ἀκίνησι, τὴν ἔχτασι, τὸν ἀριθμό, μόνο τὶς ιδιότητες ἀποκλειστικὰ τῆς ὕλης πού μποροῦν νὰ τῆς χρησιμέψουν γιὰ νέα τελειοποίησι τῶν ἐργαλείων τῆς. Τὸ τελειότερον φανέρωμα τῆς ἀναλυτικῆς διάνοιας, τοῦ φοβεροῦ αὐτοῦ ἐργαλείου, εἶναι ἡ ἐπιστήμη, και μάλιστα ἡ νεώτερη ἐπιστήμη πού προχωρεῖ καθὼς εἶδαμε στενεύοντας τὶς ἀποψεις τῶν πραγμάτων ὡς ἐκεῖ πού μπορεῖ νὰ τὰ ὑπολογίσει και νὰ τὰ προὑπολογίσει. Εἶναι σὰ μηχανὴ πού συγκεντρώνει ἕκατὸ ἴππων νὰ ποῦμε δύναμὴ σὲ μιὰ ἠλεκτρικὴ βελόνα γιὰ νὰ τρυπήσει τὴν ὕλη πιὸ σίγουρα.

Εἶναι ἄραγε ἱκανοποιημένη ἡ ζωτικὴ ὁρμὴ μὲ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ; Θὰ ἤθελα πολὺ νὰ μὴ φανταστοῦν οἱ ἀναγνώστες μου τὴν αὐτὴν τούτη δύναμη, πού ἴσως δὲν ὑπάρχει παρὰ ὅσο τὴ νιώθουμε πίσω ἀπὸ τὴν ἐνόργανη ὕλη και πίσω ἀπὸ τὸ νοῦ μας, σὰν κανένα εἶδος μεγάλης θεᾶς πού προεδρεύει καλοκαθισμένη σὲ κάποιον οὐρανὸ, κ' ἔχει χαρὲς και πάθη. Μιλώντας γιὰ ὅτιδήποτε, τὸ προσωποποιοῦμε πολὺ εὐκόλα, ἀλλὰ ὁ Μπέρξον κατέχει τὸ μυστικὸ νὰ μᾶς κρατεῖ ὅλη τὴν ὥρα στὸ σύνορον μιᾶς τέτοιας χοντρικῆς παραστατικότητος ἀπὸ τὴ μιὰ και τῆς ἀφαιρεμένης ἀχρωμῆς ἐννοιας ἀπὸ τὴν ἄλλη. Κ' ἔτσι μποροῦμε νὰ

ἀλλάξομε τὴν παραπάνω ἐρώτηση χωρὶς νᾶλλοιώσομε τὸ νόημά της : ἐκπληρώνεται ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας πὸν ἀχνοφαίνεται, μὲ τὴν τελειοποίησιν τοῦ homo faber;

Φαίνεται πὸς ὄχι. Δίπλα στὴν ἐπιστήμη ἔχομε ἄλλα φανερώματα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν τέχνη, τὴν ἀγάπη, τὸ πάθος, τὴν ἔκσταση. Εἶναι στιγμὲς πὸν δὲ συλλογιζόμεσθε, ἀλλὰ εἴμασθε ἓνα μὲναν ἄλλον ἄνθρωπο, μὲ μιὰ μουσικὴ μελωδία, μὲνα πουλί ἢ μὲ τὴ θύελλα. Τότε νιώθομε πὸς ὄ,τι κι' ἂν μάθομε ἀριθμητικὰ, γεωγραφικὰ, βιολογικὰ, μηχανικὰ, κοντολογίης ἐπιστημονικὰ, γιὰ τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ, δὲ θὰ μᾶ : προσθέσει τίποτα σαὐτὸ πὸν κατέχομε. Καθαυτὸ δὲν ὑπάρχει ἀντικείμενο· ὑπάρχει ταύτιση τῆς ψυχῆς μας μαζί του. Αὐτὸ πὸν κατέχομε εἶναι κάτι ἀπόλυτο. Δὲ φτάνει ὅμως. Ἡ διαισθητικὴ αὐτὴ ταύτιση μὲ κάτι ἄλλο μετέχει κάπως ἀπὸ τὸ ἔνστιχτο, εἶναι ὅμως τόσο πιὸ πλούσια ἀπ' αὐτὸ, ὅσο πιὸ περίπλοκη καὶ πιὸ πλούσια εἶναι ἡ ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ἔντομο, κι' ὄχι τοῦ ἀνθρώπου—ἀτόμου, ἀλλὰ τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους. Τὸ ἔνστιχτο σταμάτησε, ξεκόλλησε, μᾶς εἶναι κάτι ξένο· πρόκειται τώρα νὰ τὸ ξαναφέρομε 'στὴν πλουσιώτερη αὐτὴ μορφή πὸν ἀπόχτησε μέσ' ἀπὸ τὴ διάρκεια, τὴν ἱστορία· ἡ τελειότερη αὐτὴ μορφή λέγεται *διαίσθηση*. Μόλη τὴν κατάχρησιν πὸν ἔγινε σαὐτὴ τὴ λέξη, μῶδες τὶς ἐπιπόλαιες καὶ γελοῖες σημασίες πὸν ἔχει πάρει, θὰ τὴν ξαναβροῦμε ἂν τὴν ἀναζητήσομε στὴ ρίζα ὄχι μόνο τῶν ἀνώτερων καλλιτεχνικῶν δημιουργημάτων, ὄχι μόνο στὴν πρώτη σκέψη καὶ τὸ θεμέλιο τῶν πιὸ μεγάλων φιλοσόφων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν ἐπιστήμη, σὲ κάθε νέα της ἀνακάλυψιν, κάθε ἐφεύρεσιν, κάθε πιστοποίηση νέου νόμου. Γιατὶ οὔτε ἡ ἐπιστήμη οὔτε καμιά ἄλλη ἀνθρώπινη λειτουργία προχωρεῖ μὲ συνεχισμένο σημειωτὸ βῆμα· κάθε πρόοδος γίνεται μὲ

πήδημα· ἡ ἐνέργεια τῶν μυόνων μας προχωρεῖ μὲ συνεχι-
σμένη σειρά ξεσπάσματα τῆς ἐκρηκτικῆς ὕλης ποὺ μαζέψαν
τὰ φυτὰ γιὰ μᾶς, ἀποθηκεύοντας τὴν ἡλιακὴ ἐνέργεια, καὶ
ποὺ κερδίσαμε ἑμεῖς τρώγοντάς τα· καὶ στὴ δημιουργία
τῶν εἰδῶν ἡ φύση καθὼς εἶδαμε ἢ ἡ ζωτικὴ ὁρμή, προ-
χώρησε μὲ πηδήματα, φτιάνοντας τὸ ἓνα εἶδος μετὰ τὸ
ἄλλο. Καὶ ἡ σκέψη λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι τὸ
τελειωτικὸ σημεῖο ἢ τὸ πρότυπο, ὅπως τὸ πάρει κανεῖς,
τοῦ κάθε «γίγνεσθαι», προχωρεῖ μὲ πηδήματα καὶ αὐτὰ τὰ
προκαλεῖ ὄχι ἡ ἀνάλυση, ἀλλὰ ἡ δημιουργικὴ σύνθεση, ἡ
ἐμπνευση ἢ ἡ διαίσθηση· ὁ Γιουανκαρὲ ξεκαθαρίζει τὸ ζή-
τημα τοῦτο πολὺ καλὰ στὴν «Ἀξία τῆς Ἐπιστήμης».

Ἄλλὰ κι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὸ Μπέρξον καὶ
γιὰ τὴ ζωτικὴ ὁρμή. Δὲ φτάνει ν' ἀποδειχτεῖ πὼς ἡ διαί-
σθηση ὑπάρχει κι' ἐνεργεῖ· πρέπει νὰ βρεθῆ νὰ βαρύνει στὰ
ἴδια σημεῖα ποὺ ἔχει ἀπὸ καιρὸ στὴν ἀποκλειστικὴ κατοχὴ
τῆς ἡ ἀναλυτικῆς διάνοια καὶ ἡ ἐπιστήμη· ἀκόμα περισσό-
τερο, πρέπει νὰ βρεθῆ τρόπος πρῶτα νὰ φωτίσει σημεῖο
πρὸς σημεῖο τὴν ἄλλη ὄψη τῶν πραγμάτων, ἀκόμα καὶ
στὸν ὕλικὸ κόσμον ποὺ ἀναλύει ἡ ἐπιστήμη. Γιατὶ τὸ κάτω
—κάτω, ὅσο κι' ἂν συναντήσαμε παντοῦ τὴν ὕλη ἀπέναντί
μας, ἀψυχη, ἐκτατὴ, ἀλύγιστη, δὲ θὰ πεῖ πὼς τὴν παρα-
δέχεται ὁ Μπέρξον σὰν ἰσότιμη πραγματικότητα μὲ τὸ
πνέμα. Ἐτοῦτο εἶναι ἀκόμα ἓνα σκοτεινὸ σημεῖο στὴ φι-
λοσοφία του· ἀπ' ὅτι καταλαβαίνομε ὅμως ἀπὸ τὶς ἐκδηλώ-
σεις του καὶ ἀπὸ τὶς καλύτερες μελέτες γι' αὐτόν, ἡ ὕλη
δὲν εἶναι ἡ πρῶτη πραγματικότητα· εἶναι πνέμα σβυσμένο,
νικημένο, ἀναγκασμένο ἀπὸ ἀδυναμία νὰ ξεπέσει, νὰ κοι-
μηθῆ. Λέγοντας πρῶτο καὶ δεῦτερο δὲν τὸ ἐνοοῦμε βέ-
βαια χρονικά, ἀλλὰ «κιτ' ἀξίαν» ἢ «κατ' ἀξίωσιν». Θὰ
ἦταν ἀστεῖο νὰ μπάσει στὴ φιλοσοφία ὁ Μπέρξον, μὲ τὸ

ξυπνημένο, περίπλοκο και ἀχτινοβόλο μυαλό του, τὴν ἀπλοϊκὴ ἀμφισβήτηση τῆς χρονικῆς προτεραιότητος τοῦ αὐτοῦ ἢ τῆς κότας. Ἡ ὕλη λοιπὸν, εἴτε εἶναι ξεπεσμένο πνέμα, εἶνε mens momentanea, ὅπως τὴ θέλει ὁ Λάϊμπνιτς, δηλαδή νοῦς χωρὶς διάρκεια, πρᾶμα ποῦ θὰ συμφωνοῦσε ἀρκετὰ μὲ τὸ Μπέρξον, εἴτε κι' ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ἀντίπαλη οὐσία τῆς ὀχι παντοδύναμης ζωτικῆς ὁρμῆς, βρίσκεται πάντα ἐμπόδιο μπροστά της· τούτη ὅμως μὲ χίλια μέσα, καμώνοντας πὼς ὑποτάσσεται στοὺς νόμους της, τὴ διαπερνάει καὶ δημιουργεῖ ἀσήμαντα σ' ἔχταση ἀλλὰ πυκνὰ σὲ πιθανότητες κέντρα ἐλευτερίας. Γι' αὐτὸ ὅπως χρονικὰ, ἔτσι καὶ τοπικὰ δὲν μπορούμε νὰ ὀρίσομε ποῦ τελειώνει ἡ ὕλη καὶ ποῦ ἀρχίζει τὸ πνέμα. Κ' ἔτσι, ἂν ἡ διαίσθηση εἶναι ἡ γνωστικὴ δύναμη ἢ ἀντίστοιχη πρὸς τὴν ἀναλυτικὴ διάνοηση, δικαιωματικὰ ξαπλώνεται ἡ κυριαρχία της στὸ σύνολο τοῦ εἶναι, σὲ ὅλη τὴν οὐσία· ἀδιάφορο ἂν θὰ θελήσει νὰ φήσῃ στὴν ἐπιστήμη τὴν περιφέρεια τῶν ὕλικῶν φαινομένων γιὰ τὴν πραχτικὴ μεταχείριση καὶ ἐφαρμογή.

5

Ἐπιστήμη καὶ Φιλοσοφία

Ἄλλὰ εἶναι ἡ διαίσθηση γνωστικὴ δύναμη; Καὶ ἂν εἶναι, ποιά μάθηση τὴν καλλιεργεῖ; Πρῶτα πρέπει νὰ φυλαχτοῦμε νὰ μὴ ζητήσομε ἀπὸ τὴ διαίσθηση τὸν ἴδιον τρόπο πορείας καὶ τὸ ἴδιο εἶδος ἀποτελέσματα, ποῦ μᾶς δίνει ἡ ἐπιστήμη στὸ ἐπίπεδό της· πιθανὸ δηλαδή εἶναι νὰ μὴ φτάσει ποτὲ νὰ μᾶς παρουσιάσει ἓνα σύνολο ἀποδειγμένες προτάσεις μὲ συστηματικὴ λογικὴ συνοχὴ μεταξύ τους καὶ μὲ ὀδηγίες γιὰ τὴν πραχτικὴ τους ἐφαρμογή, ἂν καὶ δὲν εἴμαστε τόσο βέβαιοι γιὰ τὸ δεύτερο. Γιατί τί δια-

φορὰ θὰ εἶχε τότε ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ ἐπιστήμη; Δεύτερο, πρέπει νὰχομε στὸ νοῦ πὼς δὲν ἐδόθηκε ἀκόμα στὴ διαίσθησι οὔτε τὸ ἕνα χιλιοστὸ ἀπὸ τὴ συστηματικὴ καλλιέργεια, μελέτη καὶ ὀργανωτικὴ προσπάθεια ποὺ ἀφιερώθηκε στὴν ἐπιστήμη. **Μέθοδο** στὴ διαίσθηση δὲν ὑπάρχει ἀκόμα, τουλάχιστο στὸ Δυτικὸ Εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό· κι' αὐτὸς μόνο μᾶς ἐνδιαφέρει, γιατί ἴσα—ἴσα ἢ ἐξέλιξή του στὴ διανόηση ἀποτελεῖ τὴν ἱστορία μᾶς, τὸ ψυχικὸ μᾶς ὕφασμα, ποὺ δὲν μποροῦμε πιά νὰ ξηλώσομε. Δὲν προσπαθεῖ λοιπὸν ὁ Μπερξονισμὸς νὰναποδογυρίσει ἢ νὰρνηθεῖ τὴν ἐπιστήμη, ὅπως τοῦ κατηγοροῦν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ ὀπαδοί τοῦ ὑλιστικοῦ Μαρξισμοῦ κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ θετικο-ἐπιστημονικοὶ φιλόσοφοι. Προσπαθεῖ νὰ τὴν ξεπεράσει. Κι' αὐτὸ μπορεῖ μόνο νὰ γίνεῖ ὅταν ἐκπληρώνονται δυὸ ὄροι: Γιά νὰ ξεπεράσω ἕνα πράμα, πρέπει—πρῶτα νὰ τὸ περάσω, νὰ βρεθῶ δηλαδὴ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μαζί του, νὰ τὸ ξέρω, νὰ τὸ κατέχω. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν ὁ φιλόσοφος νὰ βρεθεῖ ξάφνου ψηλότερα καὶ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε ἀνάγκη ἐπιστημονικῆς ἀπόδειξης, ἂν δὲν κατέχει τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ἂν δὲν ἔχει μάλιστα καταγίνει σὰν εἰδικὸς σὲναν κλάδο τῆς ἐπιστήμης, ἂν δὲν ἔχει μεταχειριστῆ τὰ πειράματα καὶ τὴν παρατήρηση ποὺ μεταχειρίζεται ἐκείνη· γιὰ τὴν ὥρα μάλιστα, καὶ ξέρω πὼς πολλοὶ θὰ γελάσουν ἱκανοποιημένοι γιὰ τὴν ἀντινομία, φαίνεται πὼς τὸ καλύτερο μέσο γιὰ νὰ φτάσεις στὴ διαίσθηση, ἢ τοῦλάχιστο στὰ σύνορά της, εἶναι νὰ ἐξαντλήσεις ὅλα τὰ ἐπιστημονικὰ διδόμενα στῶρισμένο ἐπίπεδο ποὺ σὲ ἀπασχολεῖ, νὰσκήσεις τὸ νοῦ σου σὲ ὅλες τὶς ἀποδειχτικὲς μέθοδες, σὲ ὅλες τὶς ἐρευνητικὲς λεπτολογίες, κρατώντας ὅμως πάντα ζωντανὴ στὴ συνείδηση τὴ διαφορευτικὴ κατεύθυνση ποὺ θέλεις νὰ πᾶς. Ἡ ψυχικὴ κατεύθυνση, μῶλο ποὺ εἶναι

ἀφαιρεμένη ἔννοια, εἶναι ἀναντίρρητα πραγματικὸ φαινόμενο, κι' αὐτὴ ὀρίζει πολλές φορές τὸ εἶδος, τὴν πορεία καὶ τὰ συμπεράσματα μιᾶς σκέψης.

Ὁ δεύτερος ὅρος γιὰ νὰ ξεπεραστῇ ἡ ἐπιστήμη, γιὰ νὰ ὑπάρχει δίπλα της μιὰ μάθηση μὲ τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ μὲ μεγαλύτερο βάρος στὰ συμπεράσματά της, εἶναι νὰ ἔχει ἡ μάθηση αὐτὴ σιτὴ διάθεσή της ἕναν ἄλλο γνωστικὸ τρόπο, ἕνα καινούργιο μέσο. Μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο τὴν ἴδια δὲν μπορεῖς νὰ φτάσεις μακρύτερα ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Ἡ μάθηση αὐτὴ εἶναι ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ μέθοδός της ἡ διαίσθησις, ποὺ πρέπει νὰ καλλιεργηθῇ αἰῶνες ἴσως ὀλόκληρους πρὶν μᾶς δώσει στὸ ἐπίπεδό της τόσο σημαντικὰ ἀποτελέσματα ὅσο ἡ ἐπιστήμη στὸ δικό της.

Κατὰ τὸ Μπέρξον τὸ πρότυπο τῆς διαίσθησις εἶναι τὸ ψυχολογικὸ βύθισμα στὴν ἀδιάκοπη ροὴ τῆς συνειδητῆς ψυχικῆς ζωῆς. Τὸ ὕλικό της εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ἡ διάρκεια, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἐπιστήμη ποὺ ἐξετάζει τὴν ὕλη καὶ τὴν ἔχταση. Εἶναι ἡ διαίσθησις μιὰ συνεχισμένη ἐργασία ἢ, σὰν τὴν ἔκσταση τοῦ Πλωτίνου, παρουσιάζεται μόνο σπάνια, λίγες φορές σὲ μιὰν ὀλόκληρη ζωὴ ; Ἡ φιλοσοφικὴ τότε ἐργασία θὰ ἦταν καμωμένη ἀπὸ δύο στάδια καθαρὰ ξεχωρισμένα· τὴν προετοιμασία καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ νὰ ῥθει ἡ διαίσθησις, καὶ τὴν κατοπινὴν ἀνάλυσι, κ' ἐπεξεργασία ἐπάνω στὰ ἀποτελέσματα τῆς προνομιακῆς στιγμῆς.

Τέτοιες σκέψεις γιὰ τὴν ὥρα εἶναι πρόχειρα καὶ σχηματοποιημένα κατασκευάσματα. Σὲ ἄλλον παρὰ στὸν ἴδιο τὸ Μπέρξον θὰ λάχει πιθανότατα νὰ στερεώσει σὲ πειθαρχία τὰ παραγγέλματα τοῦ δασκάλου· καὶ ξέρομε σήμερα πάρα πολλά, ὥστε νὰ μὴ αἰσθανθοῦμε προκαταβολικὰ τὴν πίκρα γιὰ τὴν παραξηγημένην διεύθυνση ποὺ ὠρισμένως θὰ τοὺς δώσει. Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ὁμως ἰδιοσυγ-

κρασία τὸ ἀτελείωτο, ἀστρογγύλωτο ἔργο τοῦ Μπέρξον δίνει πολὺ ἔμπνευση καὶ κατευθυντήρια ὁρμή. Λείπει ἢ ἠθικὴ καὶ ἢ λογικὴ, λείπουν οἱ κοινωνιολογικὲς καὶ ἱστορικὲς του ἐφαρμογές. Λείπει, τὸ κυριότερο, μιὰ ἀνασκόπηση τῆς περασμένης φιλοσοφίας σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τῆς θεωρίας του, καὶ μιὰ δημιουργικὴ σύνοψη τοῦ διαισθητικοῦ ὑλικοῦ ποῦ ἄρισμένως εἶναι σκόρπιο καὶ πλήθιο στὴν ὥς τώρα πνευματικὴ παραγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ καλύτερη τιμὴ στὸ σεμνὸ καὶ βαθύ, κλασικὸ πιά ἔργο τοῦ Μπέρξον, θὰ εἶναι ἡ ἐργασία ἐπάνω στὶς γραμμὲς ποῦ ἐχάραξε, ἀσβυστὲς πιά γιὰ πάντα.

ΠΡΩΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΠΡΕΤΟΜΕΤΡΩΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΑΝΟΜΕΤΡΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ